

MAGYAR

PROTESTANS EGYHÁZI ÉS ISKOLAI

FIGYELMEZŐ.

KILENCEDIK ÉVFOLYAM.

XI. és XII. füzet. 1878. November és December.

I.

A teremtés kori második és negyedik napi munka.

Folytatása és vége Zollmann Tódor „Bibel und Natur“ című műve magyar fordításának.

X. FEJEZET.

Egyelőre úgy látszik, hogy a második és negyedik napi munkák különös nehézségeket támasztanak. Kezdjük a negyedik napi munkával. Előbb mosolyogtak a bibliai elbeszélés együgyü volta felett, úgy mint a mely a fényt először, a napot pedig a negyedik napon mondja hogy teremtett. Eféle esetben elvétést egyáltalában nem vártak volna oly, gondolatokkal teljes előadástól.

Ámde a biblia határozottan megkülönbözteti a fényt or az első napi munkában, a fénylő testtől ma or a negyedik napi munkában. Már az előbbi fejezetben láttuk, hogy a fény hatása szükséges volt mielőtt a világtestek és a magában homályos nap teste képződhetett; mert ez feltételezi a physikai és a chemiai előzményeket, s ezekkel együtt a fényt is. Weiss azt mondja az ő Die Gesetze der Satelliten bildung című

művében : bármi legyen is a fénykör természete, mely a nap homályos testétől valamely kissé világító légköri burok által elválasztatik — kénytelenek vagyunk a nap fényét nem úgy tekinteni mint az ő anyagjának kizárólag jutott tulajdont, hanem úgy mint a nap gömbjének képződésekor származott tü-neményt.

De hát miért nem foglaltatik az első napi munkába a napnak, hóldnak és a csillagoknak létezésök is, mint a hogy ezt a teremtés elméletének tervezője ma már mindenesetre be-foglalná?

A mennynek és földnek különválasztása a második napon látszik ezt követelni ; mindenesetre előbb a földön kívüli világ-nak kelle vala befejeztetnie, mielőtt a földnek száraz földde képződése és növényzettel felékesítése tovább vitetett volna. Ha ez a teremtés története valamely henye főnek a találmánya volna : akkor a most birtokunkban levő tárgyak más sorrend-ben következtek volna egymásután. Valamely száraz történeti feljegyzés, hogy már szárazföldi növények léteztek a földön, mielőtt a fénykör összehúzódott a nap teste körül, — tehát még a szétáradott fény uralma alatt, — ez a mi mélyebbre ható felfogásunkat nem elégitheti ki. — Még az álló csillagok sem világithattak mielőtt a mi földünk növényzettel felékesit-tetett volna.

A teremtésről szóló értesítésnek azon felfogása, mely ab-ban valóságos történetet keres, és azt a természettudománynak földtani és öslénytani credményeivel összhangzásba hozni akarja, teljesen hajótörést szenved a negyedik napi munka sziklájánál. Ellenben a mi felfogásunk, mely a bibliai értesi-tésben Istennek eszményi tervét és a jelen természetrend lép-esőit ismeri fel, épen ezen pontnál állja ki a próbát.

A negyedik napi munka sorakozik egyfelől a harmadik napi munka közé, mely a növényvilágot hozza létre, másfelől az ötödik napi munka közé, mely az állatvilágot hívja elő a természet anyai kebeléből. Annak tehát az állatvilágot előké-szítő és ezt a növényvilágtól megkülönböztető természeti lép-esőt kell magában foglalnia. Melyik az ?

A teremtésről szóló értesítés világosan kiemeli ezt, a mennyiben jelzi a célt, a melyért a világító testek az égre helyeztetek, a mint az ő egyszerű természet szemléletének nyelvén előadja a 14-ik versben, hogy t. i. különbséget tegyenek a nappal és az éjszaka között; ez az ő első és kiváló rendeltetésük, a mint ez a következő versben 15. újra ismételtetik, a 16-ik versben pedig erősen hangsúlyoztatik: szerze Isten nagy világító testet, a nagyobbikat hogy világítana nappal; a kisebbiket hogy éjszaka világítana. Jeleztetik továbbá az ő további rendeltetésük is, hogy legyenek jelei bizonyos időeknek, napoknak és esztendőeknek.

A különbség a nappal és az éjszaka között — a negyedik természeti lépcső. — Ez a huszonnégy órai körfolyam kiváló fontossággal bír az állatéletre nézve. — A növényvilágnak nincs erre szüksége. Annak általában csak világosságra és sötétségre van szüksége; de nincs szüksége a nappalnak és éjszakának 24 órai váltakozására.

Ez igen éles pillantás a természet alkotmányába, oly éles pillantás, hogy első tekintettel kétségbe vonhatni, hogy a természetnek ezen vonását a tudományos képzettség nélküli, a természetet szemléletileg áttekintő egyszerű természeti ember megérezhette volna? és mégis mi is utána érezhetjük a mint a természetben az egyforma életet a növényvilág életét tenyésztésében és elenyészésében érezve látjuk. — Akkor az ő mindennapi életében semmi változás nem tűnik fel. Csak a külső befolyások változnak a leszálló éjszakával és a felkelő nappal. Ellenben az állatra nézve mindjárt tisztába jövünk, hogy a nappalnak és éjszakának 24 órai váltakozása saját szervezétével a legbensőbbben összhangzik, mely az égi testek-ezen körfolyamához van kötve tett erejében és elgyengülésében.

Ugyanezen természeti érzést fejezi ki a 104-ik zsóltár, mely első részében, hol a jelen természetrendet a teremtésről szóló értesítés fényjénél szemléli — a negyedik, ötödik és hatodik napi munkát következőleg foglalja össze 20—23: setétséget szerzesz, hogy éjszaka legyen, melyen az erdőknek minden vadai kijönnek. Az oroszlán kölykök, melyek orditanak a

prédáért, keresvén az erős Istentől az ő eledelőket. — Feltámad a nap és ismét elrejteznek, és az ő hajlékukban lefeküsznek. Kimegyen az ember az ő munkájára stb. — Ebben a legvilágosabb feleletet találunk azon kérdésre, hogy miért csatlakozik az állatvilág teremtése a nappalnak és éjszakának váltakozásához, s egyszersmind a legszebb bizonyítékot arra nézve, hogy a mi felfogásunk a teremtésről szóló értesítést illetőleg — tekintettel a jelen természetrendre és ennek lépésőire — helyes. A 104-ik zsoltár is ezen felfogáson alapszik.

A bibliai természetvizsgálatnak ezen vonása igen szép és mélyre leható. Ezt senki sem tagadhatja a ki valaha elmélyedett a 104-ik zsoltár költészetébe. De hát igazságot is tartalmaz-e? e kérdésre a természetvizsgálat határozott igennel felel. Magától érthetőleg egyáltalában nem vonatnak kétségbe az éjszakának a növényvilágra való befolyásai is. Miután ez is az általános természetrendhez tartozik, a melyhez tartozik a nappalnak és éjszakának váltakozása is; és miután ebben az egész az egyesre, az egyes az egészre bizonyos hatással van: a növényélet is érintetik és módosittatik a nappalnak és éjszakának váltakozása által. A bibliának és a természettudománynak állítása azt fejezi ki, hogy a növény szervezete és a nappalnak s éjszakának 24 órás váltakozása között összhangzás van, míg az állatélet a legszorosabb összhangzásban az égi testek ama futásával, minden napon egy körfolyamot végez ébrenlétben és álomban, megfelelőleg a nappal és éjszaka váltakozásának. — Fejezzük ki ezen tényállást a Kopernik-féle világrendszer nyelvében.

Az ember ébren létele és alvása nem a földnek a nap körül való egy évi körfutásának megfelelőleg történik; hanem az ő szervezete a legszorosabban összekötve van a földnek saját tengelye körüli megfordulásával. Nem lehetne ébren $\frac{3}{4}$ évig, $\frac{3}{4}$ hónapig, s nem alhatik $\frac{1}{4}$ évig s $\frac{1}{4}$ hónapig; hanem úgy van szerkesztve szervezete, hogy a nap $\frac{1}{4}$ részén ébren van, $\frac{1}{4}$ részén aluszik. A közbenső részleteket a földnek saját tengelye körüli megfordulása közt és az emberi szervezetnek mindennapi körfolyama között a tudomány még nem nyomozta

ki megközelítőleg; de az kétségtelen, hogy itt összhangzás van, és a biblia által a negyedik napi munkában mint a növény és az állatvilág közötti lépcső mondatott ki, s a 104-ik zsoltárban elismerőleg igazoltatik.

A természetvizsgálat közelebbről megismerteti velünk a különbséget, mely fenforog e részben a növényi és az állat-élet között.

A növény csakis teng, az ő élete teljesen feloszlik a táplálás és kiválás folyamában, s ezen életnek semmi félbenszakadása nincsen. A növény nappal és éjjel táplálkozik a földből és a légből, és azt ismét visszaadja. Minden megszűnés nélkül átalakítja a szerves anyagot szerves anyaggá, — s ezenfelül az ő élete nem emelkedik. Az állatnak, az embernek még más élete is van. Ismételjük, hogy még más élete is van, — mert ez is él növényi életet is, de az megszüntetett benne hogy felsőbb rendű életre képesíttessék.

Bichát a szelleműs physiolog vólt az, a ki először figyelmeztetett ezen kettős életre. Ő azt az életet, mely a növényekkel és állatokkal közösen a táplálással és kiválással ellentétben foly le, szerves életnek nevezé. Azt ellenben, mely az állatokkal is közös, állati életnek. Ehez tartoznak az agy, az érzék szervek, a kezek, lábak stb. Az emberben, kiben a kétnemű élet egyesül, mégis határozottan elkülönül, mind a kettő. A szerves élet foglalkozásai a gyomorban, a belrészekben, a szivben és a tüdőben vannak. Ezen szervek általában szabálytalanul, s aránytalanul alkotvák.

Azt mondja Bichát, a ki tanulmányainak nagy részét hullák boncolásánál alkalmazta: Van egy észrevétel, mely nem kerülhette ki a figyelmét annak, a ki sokszor részt vett a hullák boncolásában, hogy mily nagy különbségek fordulnak elő a belső szervek alakja — nagysága, és helyzetére nézve, például a lép, máj, gyomor, vesék, a nyákmirigyek. Ellenben az állati élet szervei egyáltalában arányosan szerkesztvék, és a legkisebb eltérés is szerkezetökben zavarja hatékonyságukat. — Azt mondja továbbá Bichát, tekintsük meg az állati élet szerveit, az érzékeket, az idegeket, az agyat, az akarat izmait,

ugy találjuk, hogy minden szorosan, szabatosan, szigoruan meghatározva van alakra, nagyságra, helyzetre nézve. Csak nem sohasem látható rájuk nézve szerkezeti különbség. Ha eféle előfordul : akkor foglalkozásuk megzavartatik, megsemmisítettik ; míg ez a szerves életben ugyanaz marad az egyes részek különböző változásai között is. — Ezen különbséggel egy másik is van összekötve, a mely minket a negyedik napi munkában különösen érdekel, és a mit Bichát is erősen hangsúlyozott, hogy a mi növényéletünk szervei soha nem pihennek. — A sziv, a tüdők, a gyomor megszakadás nélküli működésben vannak. — A táplálék folyvást hasonittatik, s az elhasznált anyag folyvást kiválasztatik. — Ha ezen szervek megszűnnek működni : a halál áll elő. Ezzel épen ellenkezőleg a mi állati életünknek szüksége van szünetelésre, pihenésre, álmra. — Pihennünk kell, míg a mi növényi életünk egyformán, tompán, nyugalom nélkül tovább működik, — csak kissé befolyásolva az állati étellel való összefüggésénél fogva — amennyiben a sziv alváskor egy kissé lassabban dobog, és a tüdők lassabban lélekeznek.

Azonban épen a működés ezen félbeszakasztásán látszik nyugodni annak lehetősége, hogy az állati élet szervei kifejlődjenek. Például a sziv épen oly módon végzi a maga foglalkozásait a kis gyermeknél, mint később a felnőtt embernél. — Kezdetül fogva képesítve van foglalkozását teljesíteni. Ellenben a szem, a fül, a kéz tetszés szerinti fokra fejleszthetők, és felsőbb fokú képességre emelkedhetnek. — Másfelől a teng élet épen azért látszik becsesebbnek mint az állati élet, mivelhogy az képezi ennek alapját. — Az emberi élet lehetséges szemek, fülek, kar és láb nélkül ; de nem lehetséges sziv és gyomor nélkül. Ezen különbség jelentőségének magaslatát az embernek szellemi életében éri el, mely az életnek mindkét nemét, a teng és az állati életet a legszorosabb egységben összefoglalja. A népérzet azt mint főt és szivet különbözteti meg. Mi errenézve csak gondolatörödékeket adhatunk.

A sziv, a hajlamok, érzések, szenvedések székhelye, a mi összes szellemi életünknek alapja, míg a fő a gondolkodást

foglalja magában. — A lelkes szív az ő szeretetével és gyűlöletével, az ő rokon- és ellenszenvével, ha bár öntudatlanul is magára az emberre nézve — folyvást tevékeny, míg a gondolkodásnak szüksége van arra, hogy félbeszakasztassék. Elannyira, hogy ha a legérdekesebb tárgyra van is irányozva : elgyengül s változás után vágyakozik. Ha ezt meguyeri idő múlva is összes erejével visszafordulhat az előbbi tárgyra, de a félbeszakasztást mindenestre szükségeli. — A nőnél a szív tulsúlyozza a növényi életet. Olyan az mint a virág, azért annak eleme és tere a ház. Az ő élete egyforma munkálatban folyik le, mint a ki- és belhelés folyamata. — Benn a családkörben a szelid nő vezeti a háznép életét. A férfinak ki kell lépnie a viharterjes életbe, és ott kell hatnia és működnie. Valamint a férfinak szüksége van a nő szívére és a családkörben való működésére, épen úgy a nőnek szüksége van a férfi magasabb járó gondolkodására és működésére, az ő gyámolítása és kiegészítése céljából. A nemek egymás közti viszonya eszközi a szellemi élet kölcsönös kiegészítését. — Az ember eszménye a szívnek és főnek egymással való szép összhangzásában áll.

Hol a külső érzékek szeretnek, hol a szem a szépséget, a kéz a birtokot szereti : ott a szeretet kifárad, változás után vágyakozik, mert az állati elem a változás felől tudakozódik. Még a legédesebb s legmagasabb élvezet is változás nélkül unalmára szolgál. Hol a szív szeret, ott tartós s öröklő a szeretet, mert a szív egyformán működő egyarányulag dobogó. Csak sebesebben vagy lassabban doboghat mint az inga az óránál, a szerint a mint az ő szabályozója az érzékek és a gondolkodás hajtja vagy mérsékli. A ki ezen egyhangúságot unalmasnak találja az nem méltó a szívre, az reá nézve elveszett, szívtelemmé lesz.

A legfőbb igazságok ellentétben az iskolai tudással — azok a melyekben a gondolat szikrája a szívet lánggra gyújtja. A hol a szív nem dobban fel valamely egyénért, vagy valamely ügyért : ott a főben semmi értelem nem lakozik. — Pl. Cartes kételkedik. Azonban a gondolkodás folytán az ő kezdetleges tételétől — gondolkozom, tehát vagyok — az Isten létele felőli meggyőződéshez jut. — Isten oly bizonyosan létezik rá

nézve, mint az ő saját gondolkodása. Ám támadja meg bárki az ebből kifolyó következményt: de Cartes soha el nem jut vala az Isten létele felőli meggyőződéshez, ha ötet saját szive oda nem vezette volna.

Az ember Isten képére és a föld feletti uralomra teremtett. Az ember lényegének ezen két oldala megfelel a szivnek és a főnek.

A vallás különösen a sziv régiójához tartozik, ehez képest vannak Krisztusnak ama hasonlat szerinti beszédei, melyek az Isten országát ábrázolják — a növényvilágból merítve. A mag növekedéséről szóló példabeszéd, mely csendesen, de folyvást előbb megy éjjel és nappal, míg az ember — az állati élet — aluszik, — ébren van éjjel és nappal — a növényélet. Ezzel rokon az Urnak ama felhívása: hogy olyanok legyünk mint a kis gyermekek. A gyermekben túlnyomó a növényi élet. Az embernek is belülről — szivéből — kell kifelé fejlődnie nem megfordítva, kívülről befelé.

Ellenben kiemeli az Ur a belső életnek feltétlen előnyeit a külső élet felett, a szivét a főé felett — a kézről, lábról, szemről minden példabeszédében, a melyeknek ki kell vágatniok, vagy tépetniök, ha az Isten országa szerinti életnek a szivben ártalmára vannak. — Természetesen azok az állati élethez tartoznak; azok nélkül a sziv még doboghat. Ha pedig a sziv sérelmet szenved — e miatt a kéz, láb, szemek is elhalnak.

A törvény csakis külső cselekvényt ír előnkbe — állati életneműt. — Nem irthatja tehát ki a bünt az emberből. Ellenben az Istennek kegyelme a szerves életet hatja meg és épen azért az egész embert meggyógyítja. — Azért mondja Pál apostol Róm. VI. 14. a bűn ti rajtatok nem uralkodik, mert nem vagytok a törvény alatt, hanem a kegyelem alatt.

A vallás a lelki élet átható munkássága akar lenni, mely működését az emberre nézve öntudatlanul is teljesíti. — Csak az ezen munkásságra visszamenő gondolatok folytán lesz az a sziv által is öntudatosan érzetté. — Ezen munkásság alapján növekedik kifelé a valódi erő és a vidámság.

A jótékonyság mint mindenik erény vallásos érzületből Istennek tetszőleg azon csendes magányban megyen véghez vóltaképen, a hol a jobb kéz nem tudja mit tesz a bal kéz, egyenesen azért mert az a szivből származott.

A képmutatás és szenteskedés a zajos felhevülést kedvelik, azok az erényt átteszik az állati életbe. Minthogy a vallás és az erkölcstan a szivhez tartoznak: annálfogva azokban sajátlag véve semmi haladás nincsen; hanem csak szabályellenes, — mely betegesebb, vagy egészségesebb lehet, és szabályszerű állapot. Ez a Krisztusban jelent meg, épen azért nincsen ő rajta kívül menő haladás. — Az egészséges lesz orvosa és megváltója az emberiségnek, ezzel egyszersmind alapja minden lehető haladásnak. Maga a haladás is az emberi lényeg részéről vitetik végbe, mely egyedül bírja a haladás lehetőségét. Ezért van folytonos bevégzetlenségben; kül-életében t. i. a természetfeletti uralomnak.

A sziv örökké ifju maradhat mint a zsóltár író megjegyzi a növényéletből kölcsönzött képes kifejezéssel: még vén-ségökben is gyümölcsöznek, kövérek és zöldellők lesznek 92. zs. 15. v.

Vannak öregek, a kikben a sziv élénken dobog, Salamon prédikátori könyvének keleti képes kifejezéseivel szólva: ha megmozdulnak is a háznak amaz őrzői, s ha nem bírják is magokat az erősek (lábak) és megállanak az ételnek őrlői, s meghomályosodnak az ablakon kinézők (a szemek). És az ajtók kívül bezárlatnak (a fülek) a malom zúgásának megállásáért, és akkor serken fel a mikor a madár énekel XII. r. 3—7. — Az alvás hiánya jele és oka az állati élet hanyatlásának.

Az érezni és gondolkodni tudó olvasó még több érdekes párhuzamot találhat. Jelen korunk tudományos fejlődése oda irányul, hogy a psycholog a physiologhoz járjon iskolába. A testiségnek mint a lélek kifejezésének kell tekintetnie és keresztül vitetnie. Azon tételben, mely az emberi test kétféle életéről szól, a physiologia kezébe adja a psychológiának a szellemi élet természetes felosztását.

Azonban itt ismét olyan téren állunk, a hol a tudomány

tényeket állíthat fel; és a hol több kérdés merül föl, melyeket kénytelen felelet nélkül hagyni. Így nem tudja valódi okát adni annak, hogy az állatra nézve az álom miért életszükségesség?

A növénynek nincs arra szüksége, mert a fentebbi tényekkel szemben — melyeket nagyrészt saját testünkön észrevehetünk — elenyészik a növény alvásának feltevése. Ez csakis néhány alárendelt tünetenyeken alapszik, a melyek ma már helyesen kifejtethők. Így Czolbe azt mondja, hogy minden feltűnő mozgások a növényeken tisztán természeti eredetűek. Többféle növényen a levelek és virágok koronként való összehúzódása és kiterjedése különösen a fény és hőnek a levelek sejtszövetére való behatása által föltételeztetik, melynek kiterjedése és összeesése által a levelek emelkednek vagy süllyednek. A chlorophornak és aethernek az ezen növényekre gyakorolt ugynevezett elaltató hatása, a hidegség azon fokozódásán alapszik, mely ezen növényeken a gyors elpárolgás által okozatik. Sokkal helyesebb lenne a növények alvásának felvétele helyett annak feltevése, hogy a növények csupán alusznak és elsöben az állati életben ébrednek fel.

Most lássuk már, hogy az álomnak minö jelentősége van az állati életre nézve.

Erösen a talajhoz gyökerezve szivja a növény úgy nappal mint éjjel táplálékát a földből és a légből. Ellenben idegrendszerrel ellátott s a talajtól mentesített állati élet nagyobb ellentétek között mozog. — Az állat különbséget ismer a felsőbb rendü működés között, midön tápláléka után jár, és a pihenés között az álomban egész a feszültségig. És pedig ez a különbség — amennyire észlelhetni, fokozódik az álom és ébredléel állapotában; az állatnak magasabb rendü szervezete szerint. — Az alsóbb rendü állatoknál úgy látszik egy és ugyanaz az álom a pihenéssel. — Az emlösöknél látszik az álom teljesen kifejlödve. A legtöbb nemek, melyek az éjjeli állatokhoz tartoznak ha a nap felkél — az elől búvó helyükbe rejtöznek.

Többnyire magától érthetőnek tartják az álom szükséges voltát. Az állatnak, az embernek ujabb erök gyűjtése tekinte-

téből van szüksége az álomra. De itt ismét talány előtt állunk, mert a növényeknek és az állati élet szerves részeinek nincs szükségök az álomra. De meg pusztán a pihenés nem is ad új erőt, épen úgy mint a kő, nem nyer erőt a nyugvás által; és a mi növényéletünkre nézve az álom nyugvása — halál lenne. Az álom nem lehet csupán tétlen állapot, sőt úgy kell azt tekintenünk mint tevéleges életfolyamatot. — Miben áll az álom szükségessége élettanilag? még nincsen felfedezve. Böcker kutatásai szerint alvás alatt a kiválások növekednek, az agy képződése fokozódik. A psychologia e részben csak ráutalást tehet. Az álom, mivel öntudatlansággal van kísérve — úgy látszik az agyidőgekkel a legszorosabban összefügg. Közlelbbi bizonyítékaink hiányzanak. A tengéleti foglalkozások, mint a vérkeringés, emésztés, légzés folynak tovább az álomban is, csak hogy nyugodtabban és lassabban. Fokozódott mérvben látszik az átalakítási folyamat előbb menni, melynek erejénél fogva a szervezet, a kívülről felvett, s szerves folyadékokká változtatott anyagokat a test részeihez eljuttatja. Az álom szellemi oldalát, nem vagyunk hajlandók Schallerrel a szellemi tevékenységnek az önérzetre való korlátozásának nevezni, mivel valóban az álomban az ember nem érzi magát; hanem inkább mondhatnók, hogy a lélek a külvilággal való vonatkozástól önmagába vonul vissza, önmagába zárja magát, a mivel az önérzés is megszűnik, miután ez csakis az azzal való ellentétben lehetséges a mi én nem vagyok. Ez a magába vonulása a léleknek az emberre nézve igen szükséges ténynek látszik, mert az aludni nem tudás — tébolyodottsághoz vezet. Az ember megközelítőleg az állat, valódi egyénné válik úgy mint a ki az ő ismételt visszahuzódása által a külvilágtól képesítettik arra, hogy ismeretei és tettei által a külvilágra hatást gyakoroljon. Az állatéletnek mély jelentőséggel bíró oldalát tárja fel az álomnak ez a még kevésbé ismert, és az állatot a növények felibe emelő állapota. — Az ellentétek itt élesebbek. Nem a megszaporodott munka felosztásáról van szó a szerves alkotmány egyes tagjai között; sőt inkább magának a munkának különválasztásáról, magáról a nyugalomról az egyénke

a külvilágtól való elvonulásáról. Az állatélet nagyobb külsőségeinek a föld birtokba vételében nagyobb bensőség felel meg. — Itt is újra kitűnik, hogy a növény az állat szolgálátára van rendelve. A növény csakis teng, folyvást átalakítja szerves anyaggá a szervesetlen anyagokat. Az állatnak rövidebb idő adatott a növény által számára készített táplálék felvételére, hogy a többi időt fensőbb életkörökre fordítsa, — mint pusztán hogy tengjen. — Az állat szakácsa éjjel nappal foglaltos a táplálék előkészítésével. — Az ur az ő idejét másnemű foglalkozásokra és az álomban nyugalomra szabadon használja.

Ez a félbenhagyás már mely az állati életre nézve alapföltétel szabályszerűleg megyen véghez 24 órai körfolyamban, megfelelőleg a föld saját tengelye körüli megfordulásának. — Olyan összhangzás ez, a melynek alapja a teremtői akarat rendelkezésében van; vagy amint a teremtésről szóló értesítés az ő csudálatos mélységre tekintő természet bölcészetének gondolatát az ő természettudományi ismereteinek egyszerű formájában kifejezi, az égi testek forgása előkészítő lépcső az állatvilág létezéséhez. A negyedik napi munka fejezi ki előttünk azon alapkülönbséget, a melyet az isteni eszmény állított a növény és állatvilág között.

Azonban itt nem elég csupán felemlíteni a napot, mely felkeltével és lenyugvásával a nappalnak és éjjelnek váltakozását előidézi! Miért nem kellene említeni a holdat és a csillagokat is?!

Ha az álom a léleknek önmagába szállása, és az éjszaka az ennek megfelelő tünemény: akkor a hóldnak szelid fénye és a csillagvilág csendes ragyogása nem nyul be zavarólag, sőt elmélyítőleg az éjszakába, és ennek az emberre való jelentőségét ki ne érezte volna lelkében? Ki ne érezte volna a holdvilágos és csillagos éjszakának megszentelő békességét, mely az embert az önmagába való szállásra s elmélyedésre s talán lételének örök okába való mélyedésre még hathatósabban indítja. — Az izráel népe ezt az érzést is beleszötte az ő természetbölcészetébe.

Ezen magasztos természetszemlélettől a negyedik napi munkánál még egy igazán philisteri ellenvetéshez kell fordulnunk, a mely a föld bolygó állásából merítettet, szemben a nappal mint álló csillaggal. — Azt mondják : „a csillagtan össze-törte a földön lakók fenhéjázását, úgy mint a kik az ő bolygó-jukat s magukat is nemesak a naprendszer, hanem az összes csillagvilág központjául szeretik tekinteni, mert az, ehez képest elenyésző csekély részt képez, mint egy csepp víz a világtengerben. Másfél millió földet kellene gömbbé alakítaniok, hogy belőle egyetlen nap válbassék.“ Mi erre azt mondjuk : micsoda fenhéjázás az : a nagynak és kicsinynek mértékét, a melynek megvan a csillagtanra nézve a maga értéke, — a szellemi viszonyokra is kiterjeszteni akarni? Ez a fenhéjázás csak akkor kifejthető, ha csupán anyagot ismerünk, de szellemet nem. — Mily parányi az ember ha minden — földön létező emberi test súly mennyiségét összeszámítjuk — viszonyítva az állatvilághoz vagy épen az egész föld kerektségéhez, — és tényleg még is az az ur?! Másfelől milyen nagy az ember, milyen tért foglalnak el kezei és lábai, miképen tűnik az fel tartózkodási helyére nézve egyáltalában függve lábaitól; és ime — most a materialismus nyelvén szólunk, az agyban egyetlen ideg állomány, egyetlen — górcsővel nem észlelhető atom az ur ime nagy test felett — a mely igazgatja a lábakat és a mely gondolataival túl a földön a csillagvilágba szárnyal. — A zsoltár-író a VIII. zsoltárban beszélt az ember kicsinységéről is, szemben a nagyszerű teremtménnyel; mikor látom a te egeidet a te kezédnek munkáit, a holdat és a csillagokat, melyeket te teremtettél, akkor így gondolkozom, micsoda az ember, hogy megemlékezel róla? — Mindazáltal ez semmi okul nem szolgál a zsoltáríró előtt arra, hogy az ember sorsát vezető és intéző isteni gondviselésben való hitét feladja; mert tudja méltatni a léleknek fenső és magasabb voltát az anyag felett. Azért szól folytatva — így : noha az embert valamennyire kisebbé teremtetted az angyaloknál : mindazáltal dicsőséggel és tisztességgel megékesítetted ötet. Tettetted ötet urrá kezeidnek munkáin. — Mert a többi teremtmény nem egyéb mint az Is-

ten kezeinek munkája; az ember az ő szívének munkája, az Istennek képmása. Ám legyen a nap központja ama temérdek gözнемű anyagnak, a melynek önmaga körül való forgása a bolygókat bocsátotta ki magából; és ama régi központám forgassa feje körül a bolygókat szabályszerű pályafutásban; de hát mutasson nekünk bárki egyetlen lakosát a napnak a ki az emberhez hasonlatos volna, — miután a mint tudjuk a napról fénykörözete lehetlenné teszi a napon bármely élő lénynek létezését. Mig ez nem történik, a föld alá rendeltnek s ennek szolgálatára hivatottnak tekintjük. — Lassankint majd a többi bolygók viszonyait is megismerjük, a melyek egyrészen nagyobbak a mi földünknel, és a melyek mélyebben állanak mint a mi földünk. — A királyoknak is a lelkek láthatatlan országának kell szolgálniok, a kik körül mint a nap körül forog az ő bolygójok. A király nem tehet magasztosabbat, mint ha világol a lelkek országában. A mértan csak szolgálója de nem szabályozója a természetszemléletnek.

Még a második napi munka van hátra. Sokszor vitatott hely, de a mely felett már röviden nyilatkozhatunk, miután a többi lépcsőket, melyek összefüggése a másodikhoz csatlakozik — már áttekintettük. Így hangzik a szöveg: legyen kiterjesztett erősség a vizek közepette, és az válaszsza el a vizeket a vizektől. És szerzé Isten a kiterjesztett erősséget és elválasztá a kiterjesztett erősség alatt levő vizeket a kiterjesztett erősség felett levő vizektől. És ugy lett. És nevezte Isten a kiterjesztett erősséget mennynek. Mennynek nevezte tehát ugyanazon szóval mint az 1-ső versben használtatott. — És épen ezen kiterjesztett erősségre függesztette fel Isten a negyedik napon a fénylő testeket. Voltak, kik a felsőbb vizek alatt, a fellegeket akarták érteni; de ezen felfogást már a fentebbi utalások tarthatatlanná teszik, mert nem fellegekkel borított ég lebeg a képzelet előtt, ha a csillagokat azokra függesztve gondolja, hanem derült csillagos ég. A fellegek természeti tünete is jelentéktelen volna a végre, hogy a teremtés másodnapi munkáját betöltse, vagy a mint mi mondjuk, a természet alkotmányának második lépcsőjét kiadja. De meg

a fénylő testeknek is megerősítettüök kelle vala a kiterjesztett erősségen; ámde a csillagok nem úgy tűnek fel a felhőkkel borított égen mintha ott megerősítve volnának. — Tehát az egyszerű szavak értelmén kellene erőszakot tenni ha a teremtésről szóló értesítés menynye alatt különböző helyeken különbözőket akarnánk érteni.

Mik azok a felső vizek? Maradjunk a szöveg szavainak egyszerű értelmezése mellett. A földtől külön választattak a felső vizek. De maga a föld még nem száraz föld, hanem víz, melyből a föld kerekésege majd kiemelendő léssen, melyben tehát a száraz föld elemei befoglaltatnak. — Ezen víztömeg egy része felemeltetik, és a menny boltozata által a földön maradt víztől elválasztatik, hogy abba vissza nem térhet. — Tehát a földön kívül — ezen értesítés szerint — van még egy más világrész. A nap és csillagos ég úgy tűnik fel az egyszerű természetszemlélet előtt mint egységes egész, melynek alkotó részei eredetileg és elemileg összevegyülve valának, és épen úgy jövődöbeli felsőbb rendü képződést hordoztak méhökben mint az egykori chaotikus alakja a vizet és földet mindenestől fogva magában foglaló összes föld anyagnak. — A nap, hold, csillagok ama felsőbb vizekből képződtek. Ezek a negyedik napon jönnek ki annak kebeléből, és fénykörrel körülvéttetnek. Ha szükség volna még másféle bizonyítékokra a mi egyszerű felfogásunk helyes volta mellett: azokat más népeknek a teremtésről szóló mondáikból merithetnök. — A chaldaiak, teremtésről szóló értesítésök, daczára ábrándos kifejezéseiknek nagyon közel rokonságot mutat a bibliai forrással, s így kezdődik: kezdetben volt minden sötétség és víz, azután a nő ki mindezek előtt állott mindezt két részre szakította, s egyikből lett a föld, a másikkól az ég. — Az indiai monda szerint: a világegyetem eredetileg egy tojás volt, a melyben a brahma ült, ez két részre osztotta azt, s képezte egyikből a földet, másikkól az eget. — Az egyiptomi hitrege is tojásról beszél mint minden dolgok eredetéről, melynek könnyebb elemei a felsőbb régiókba származnak, a nehezebbek visszamaradnak. Ezzel teljesen egyezik a japáni teremtésről szóló történet is

stb. Mindezen népek mondáin ugyanazon vonás húzódik végig, mely az eget a földdel rokonnak, hajdan egynek említi. — És ezen kérdések : elválasztattak kezdetben a menny és a föld? feleletet várnak. Mi ezen kérdés elől a természeti lépcsők során ki nem térhetünk. Az Izráel népének természeti szelleme magát és a földet a mennyel és a csillagvilággal rokonságban érezi s azt mondja, hogy azok tömegei egykor egyesülve valának, és azon tömegek, a melyekből a menny áll, a földtől váltak külön. — Az ugyanazon elemi anyag, a melyből áll a menny és a föld. E szerint mi ugyanazon természetszemlélet előtt állunk, a melyet a jelenkori természettudomány is tanít, midőn ama megmérhetetlen gáznemű anyagról szóló hypothesis felállítja, a melyből az álló csillagok, a bolygók és a hold is lassankint töményültek. Az izráel nép hagyománya a legegyszerűbben fejezi ki magát összhangzásban a pogány hitregékkel, azonban azoknak ábrándos dagályaik nélkül. E szerint az elsőbb versek következőleg értelmezendők. Kezdetben teremté Isten a föld és menny összes anyagát. — Még nem valának különválasztva, hanem ezek különválasztása a teremtés második napján adatik elő. — A hagyomány ezután főtárgyához a föld anyagjához fordul, a mely céltanilag mint az összes anyag központja említettik. Ez egészen vízben van feloldva. Ez a víztömeg, a melyben minden elemek feloldvák a legegyszerűbb természeti képe az egymás mellett fekvő atomok eredeti állapotának, mielőtt még a természeti tényezők hatékonyak lehettek és a vegytani összeköttetések létrejöhettek volna. Ez azon alak nélküli anyag, mely a bölcsesség könyvének XI. rész 17. versében jeleztetik. — Azután a fény hatása által a földanyagtól a hasonnemű menny anyag külön választatik. Tehát a neptunismus és a plutonismus kérdését is érinti habár csak látszólag a teremtés története.

Most vessünk már még egy átfutó tekintetet a teremtésről szóló értesítésre, a természet lépcsőzetében, a melyre építette az az ember létezését. A menny és a föld ugyanazon elemi anyagokból állanak. A fény, az anyagok első mozgatója. — Első lépcső. Ez ő hatása eszközli a menny és a föld anyag-

jának különválását. Második lépcső. A száraz földön alapszik a fő kifejlődés. Ezzel a növényvilág a legszorosabb összefüggésben van. Harmadik lépcső. A növényre nézve a nappal és éjszaka közti különbség viszonylag közönyös. Jelentősége ennek, mint előlépcsőnek az állati életre nézve van. Negyedik lépcső. Mindazáltal nem követeli oly szükségesképen a nappal és éjszaka váltakozása kiegészítésül az állatvilágot, mint a száraz föld a növényzetet, hogy ékességeül szolgáljon. Ha tehát a száraz föld létezése és a növényzettel való megékesítése úgy tűnik fel mint egy lépcső: akkor a nappal és éjjel közötti különbség és az állatvilág létezése mindenik egy-egy lépcső magában, de az állatvilág az a lépcső, a melyhez az ember közvetlenül csatlakozik, egyfelől oly fontos és másfelől oly különbözőleg van állítva az emberhez, hogy az magában két lépcsőre oszlik, először az emberhez távolabb álló vízi állatokra, és a lég szárnyasaira. Ötödik lépcső. Azután a szárazföldi állatokra, melyekhez az ember közelebbi érintkezésénél fogva, végre a felsőbb rendű emlős állatokra, melyekhez testalkatánál fogva közel rokonnak érezi magát, — úgy hogy az ember teremtése csak egy felsőbb szakaszt képez abban. Hatodik lépcső. Milyen nagyszerű természet érzés van ebben kifejezve. Az a nép, mely képes volt ily elbeszélést teremteni, a természet anyakebelén kell hogy feküdt légyen és hogy abból erőteljes vonásokban szivta légyen a táplálékot. Ez a nép nemcsak a föld szelleméhez közel állott, hanem titkos vonzalommal birt a nagy világ iránt is. Nem jut eszünkbe tagadni, hogy ez a nép a teremtésről szóló elbeszélésében valóságos történetet vélt előadni, épen úgy az a nézet is fenforgott, hogy a nap a föld körül forog; hanem eszményi történetet adott ö elé, s ebben önmagát felülmulja. Van egy álláspont, a hol ismeretlen az eszményi és a létszerű között való különbség. Ilyen a régi Izráel népének álláspontja. Sőt előtte az eszményi a tulajdonképen való létszerű, a valósággal létező a lényeges. És a mi geologiai létszerűségeink szemben ama létszerűvel, — igen jelentékteleneknek tűnnének fel. Mi ezen nézethez csatlakozunk. A biblia ezen elsőbb feje-

zeteiben is biblia. Kicsiny mint egy gyermek a gyermekekre nézve; de nagy mint egy óriás az óriásokra nézve. Csakhogy mindig úgy kell azt olvasni tudnunk, mint a gyermek.

Ez a teremtés története magasan lebeg az idő minden változásai felett, az őslénytani kutatások minden változatossága felett. A hegyek képződésének különféle kérdéseivel, hogy az őshegy egész a tertiarkori képződésig — melyik napi munkába tartozik? az eféle kérdésekkel a bibliának semmi köze nincsen, valamint azon kérdéssel sincs, hogy mikor jelennek meg a legelső szerves alakok. — A mit az mint a természet-tudomány körébe tartozót kimond, hogy az egész világ ugyanazon anyagból állott elő; hogy a fény legfőbb tényezője a világban az érzéki tüneménynek; hogy a további fejlődés a száraz földön alapszik; hogy a növényvilág az állatvilág alá s ennek szolgálatára rendeltetett, hogy 24 órai váltakozása a nappalnak és éjszakának az állatvilágra nézve nyer lényeges jelentőséget; hogy az állatvilág a szárazföldi állatokban éri el magaslatát; és hogy az ember képezi a teremtés koronáját mindezen tények — a mennyire az ember a tudományok jelenkori álláspontjáról a jövőbe tekintve jó lelkiismerettel szólhat — örökké és rendületlenül fognak megállani.

XI. FEJEZET.

A teremtéskori másodrendű „légyen“ szó.

A reggel és az este.

Már azon tételek is, a melyeket az előbbi fejezet végén természettudományi felfogásunk eredményeként összeállítottunk a teremtés történetére vonatkozólag — szorosan véve nem tartoznak mind a természettudomány körébe. A természetnek az emberre való vonatkozása kiemelkedik abból a bölcsészeti természet vizsgálat körébe. — Még kevésbé tartoznak oda azon kérdések, a melyekkel ezen fejezetben foglalkozni szándékozunk. — De ránknézve kiváló érdekléssel bir a bibliai természetlépcső vallásos tartalmát fölfogni.

A teremtés története különválasztja egymástól az egyes

fejlődési lépcsőket — ezen kifejezéssel : és lett az este és a reggel, első nap; I. Mózes I. 5. Nem az van tehát mondva hogy az estéből és reggelből napok lettek. Mily csudálatos előterjesztés merülne fel ebből, ha az elbeszélés a negyedik napi munka előtt a napok változásáról szólna : akkor a napot a nappal és éjszakából fogta volna összetenni! — A héber nyelven és szintugy a német mint más nyelveken a nap jelzi a 24 órai időszakot szintugy mint a nappali világosságot, ellentétben a föld sötétségével. Félreértés volna azonban, ha az elbeszélés napja alatt általában 24 órai időszakot vennénk. Az értesítés nagyszerű és mélyen átgondolt terve mellett lehetetlen volna azon balgatagságot elkövetnünk, hogy 24 órai időszakot vegyünk mielőtt még a nap pályája rendezve lett volna.

Ezen balgatagság az elbeszéléssel szemben mi reánk magunkra esnék vissza.

Nem tartózkodunk megengedni, hogy midőn az okirat 24 órai munkáról szól : nem vallásos érdekből történik. Mert azon népre nézve, melynek Istene előtt ezer esztendő annyi mint egy nap, és egy nap annyi mint ezer esztendő — mind a két gondolat egyiránt vallásos tartalma. — Szintugy gondolható volt az ezer évi munka mint egy napi, mint az, hogy Isten előtt ezer év alatt alakul egymásután a mit a korlátolt ember egy nap alatt összefoglal. Nem az időről van itt szó, hanem a munkáról. A legnagyobb erőfeszítés s az utána következett nyugalom közötti ellentét és végre a magasabb fokra jutott életképesség a nappal, az este és a reggel által. — Ezt hangsúlyozza Hoffmann is. — A napi munkáról és azon idő mértékéről van szó, a melyben a negyedik napi teremtés történt; nem azt terjeszti elé, hogy mennyi ideig, hanem hogy hányszor teremtette Isten. — Festői szépséggel állítja elő az elbeszélés mindenik fejlődési fokozatot mint egy napi munkát, mely a felpezsdülő ifju erő viszonylagos nyugalma után az estébe megyen át, és ugy érleli meg a világot a midőn feldolgozza a benne érzett teremtői erőt, s önmagában találja fel ismét magát felsőbb fejlődési fokozaton, újabb napon. Reggel jön, a melylyel az előbbi napi munka — mondjuk mi — az előbbi termé-

szet fejlődési fokozat befejeztetik. — Az újabb napi munka újabb fejlődési fokozat. A világfejlődés pihent, hogy újabb napfényét hozza létre. Ugy hogy tehát a napok számlálása a reggelrel záratik be, ennek oka a befejezett fejlődésnek reggelével az előbbi nap történt fejlődésben van.

Mi a pezsgésnek indult világelemek ezen emelkedésében és süllyedésében csakis a teremtői gondolatnak részleteit sejtettük; — hogy a teremtő az ő világának viszonylagos önállóságot adott. Azért nem állította elő egyetlen mindenható szavával a világ alkotmányát, hanem lassankint fokozatosan engedte azt kifejlődni, — kifejlődni az alsóbb fokból a felsőbbre. Az alsóbb fok tökéletlen; azonban megvan a maga jogosultsága az alsóbb foknak a felsőbb fokhoz. Tehát a tó h u v a b ó h u is az elemi anyag. Mindazáltal ez a fok is vagyis az alap a fokozatokhoz épen úgy mint a fényfolyam fokozata vagy az égnek a földtől különválasztása még nagyon alárendelt; úgy hogy az elbeszélés ahoz kapcsolhatta: és látá Isten, hogy az jó volna, mely bezárja a később következő mindenik fokozatot. — Az isteni teremtői szavak következnek már nem egymásután, hanem mindenik fejlődési fokozatra nézve; a viszonylagos önállósági törvény mindenütt megtartatik. — Jön egy este, jön egy reggel. Mindenik újabb „légyen“ szóval felsőbb foku természetrend születik. — Ez képződik a benleges törvények szerint, hogy elvégre a felsőbb rend alapjául szolgáljon. Ezen rendek azonban nem a természet viszonylagos önállósága folytán jönnek létre, mértani szabályszerűséggel céljaik szerint, hanem meg van bennük egyenként az így vagy úgy alakulásnak lehetősége mint az egyetemes természetrendben, melynek egyes lépesőit vagy fokozatait képezik.

Ha ugyanis csupán a természeti törvények uralkodtak volna, akkor vagy ugyanazon tüneményeknek egyforma szabályszerű visszatérésök volna gondolható mint a naprendszerben, melynek mozgásai a másodperczeig kiszámíthatók; itt legkisebb zavar sem jöhet közbe, különben az egész rendjéből felbomlik. Vagy az volna gondolható, hogy az atomok erejük módja szerint, tehát a bennök levő törvényeknél fogva egymás

ellen játszanak, úgy hogy ezen vegyületből, az atomok egymás mellett való csoportosulásokból folyvást különböző alakok merülnek fel eredményképen, a melyek minden egységet, minden vezető eszmét nélkülözni kénytelenek, mint a homok rakások változó alakjai a pusztában, melyeket a szelek most összehordanak majd szétszórnak. Ezek közül egyik eset sem forog fen. Sőt a természetben sehol sem látszik ugyanazon tünemény előfordulni. — Mindenik esztendő, mindenik tavasz és nyár különbözik a másiktól. Egy növény, egy állat, egy ember egy kristály, de egyetlen virág vagy épen levél sem lehet absolute hasonló a másikhöz. Mindezek az alakulások nagy különbsélességre mutatnak. És mégis az esztendők, növények, állatok, kristályok nemükben valami eszményi egység által köttetnek egymáshoz; dacára a különbsélességnek, önkény sehol nem uralkodik. — A természet szabályszerű folyamában történnek ugyan zavarok, melyek által a rideg változhatatlanság elenyésztetik és a különbsélesség jön létre. Azon erők, a melyek előidéznek ama zavarokat — úgy vezetnek, hogy a fenálló rendet meg nem törhetik, sőt épen a zavarok által hatnak oda, hogy a rend fentartassék. — Egyensúly van a természeti erők között; ez azonban nem valami egyenes irányban halad, hanem az inga lengésében, mely a központtól való eltérések után mindig a központba siet vissza; egyszersmind pedig onnan hajtatik tovább. Így például a légkör nem lenne képes a légzést és ezáltal a növények és állatok életfolyamát fentartani, ha épen úgy nem volna összetéve mint a hogy összetéve van; s ha egyszersmind az éleny nagyobb vegyi rokonságban nem állana a szénenynyel, mint a légeny. — Ezen szerkezetnek kisebb rendű változása is például ha ama két elem vegyi összeköttetés helyett erőművi összeköttetésben állana: lehetlenné válnék a növények és állatok légzése. — Hasonlóul a növények és az állatok folyvást oda hatnak, hogy a légkört felbontsák. Mert az állatok kilehellése folyvást szénenyt szül, azaz összeköti a lég élenyét szénenynyel, — annálfogva elválasztja a légenyt az élenytől. — Ha ez a folyamat fen nem tartóztatnék s kiegyenlítéshez nem vitetnék: akkor a légkör csakhamar szé-

nyéből és légenyből állana, s a növényekre és állatokra nézve halált hozó lenne. — Ennek azáltal van eleje véve, hogy a növények nappal a széneynt a szénsavból kiszivják s fölhasználják a mi növekedésükre s fenmaradásukra szükséges. — És ezen ellentétes tevékenységek összehatása úgy van irányozva, hogy ezáltal a lég tisztasága az eredeti vegyületi viszony az egyensúly mindkét elemre nézve a folytonos ingadozások között is mindig helyreálltassék. — Továbbá a megzavart egyensúly a viharok és zivatarok ismeretes tüneményei által is helyreálltattik.

Mindezen előzmények a természeti törvények szerint történnek ugyan, de nem uralkodnak magok ezen törvények; sőt ezek is egy felsőbb elvnek a rend elvének vannak alávetve. És pedig mindenik természettérnek megvan a maga sajátlagos rendje, a melyen belül az fentartatik; de a mely egyszersmind messzebbre kiható játéktért enged; különösen mindenik szervezetnek megvan jelentékeny kiterjedtsége. Azonban ezen természetrendek nincsenek összefüggés nélkül egymással szembe állítva. Egymásra nézve vitássá igyekeznek ugyan tenni a tért, de egyszersmind mindnyájan egy felsőbb rend elvének vannak alárendelve. — Ebben leli az a tünemény is megfejtését, hogy a csiráknak egész tömege és abban a lehetőség elpusztulnielöllel kifejlöhdhettek volna.

Ehrensberg szerint egyetlen egy Vorticellából*) négy nap alatt 140 billio ivadék származhat. Hát mire való ez a tékozlás, mely az egész föld kerektségét képes volna rövid idő alatt felemészteni? Valami ingadozása látszik tehát a természetrendnek, a melyben efféle lehetőségek felmerülhetnek. — Ámde amaz elterjedésnek hathatós erök állanak utjában, úgy hogy a természet háztartása legkevésbé sem ingattatik meg.

Az ilyen természetrendet, a természet rendeltetését, hogy magát önmagából alkossa, a biblia egyes természeti köröknek jelöli azon szavakban, a melyek annak minden lépcsőjét követik: lön este, lön reggel, és az egész természetre nézve amaz

*) A harangcsa-féle ázalagok fajából. Bock 782. lap.

isten kijelentésnél fogva : míg a föld lesz a vetés és az aratás, a meleg és a hideg, a nyár és a tél, a napal és az éjszaka meg nem szünnék. Itt jelöltetnek meg az egyes szilárd határkövek, a melyeken belül mozognak a természeti viszonyok, ennek daczára az aratás most gazdagon, majd szükön fizet; a nyár most melegebb majd hidegebb lesz; a nap néha derültebb máskor borultabb. Az így ingadozó, de ingadozása közben magát mindig helyre állító természetrendre tétettek le az elemek a teremtéskor, az erök úgy osztattak ki egymással szemben, hogy ilyen természetrend lehetséges legyen.

Ebből fejthető ki az ősvilág ama harcza, a melyről az újabbkori geologia beszél és a melynek nagyszerü mérvet kellett öltenie, míg a természet az ő csúcsponjtját, teljességét, az ő szombatját az emberben el nem érte : ama helyi jellegü catastrophákban és ama mesés nagy evő állatokban.

A materialismus félreérti a természetnek viszonylagos önállóságát.

Egyfelöl ugyanis nagy örömmel beszél a természeti törvények föltétlen uralmáról, a melynek alá van vetve minden meglevő ; s ebből azt a következtetést vonja le, hogy minden meglevő egész a gondolatig — szükségesképen való ; és ehez köti ama — még materialistikus szempontból sem tartható állitmányt, hogy az atomok fejlődése a szervesen összeköttetés-től kezdve a legmagasabb természetlépcsőig a gondolkodó emberben szükségesképen kellett hogy meglegyen, — csak azért hogy ezen törvényszerűségből és szükségességéből az Istennek nem-létezésére következtethessen.

Más oldalról pedig igen sokat tud beszélni a materialismus a világban létezőnek szabálytalanságáról és egyenetlenségéről. — Oly észszerűtlenség uralkodik ott, hogy csudálni lehet, hogy az évszázadok folyama alatt annyi észszerűtlenségből annyi észszerűség merülhetett fel, a mennyi a materialistikus gondolkodásban megakadhat. — Ezen szabálytalanságából és zürzavarából a létezőnek, ismét a legszigorubbán?! vonatik le a következtetés Istennek nem létezésére.

A materialismus egyáltalában nem képes felfogni a természetet, miután tagadja a szellem létezését a természet előtt.

Fenforgó kérdésünkben felcseréli a törvényszerűséget valamely előzménynek abszolút szükségességével. Hogy ezen kétrendbeli fogalom nem fedezi egymást, csak az előtt lehet világos, a ki elismeri a szabadságot, noha azt kimutatni nem lehet, mert az saját tapasztalatunk ténye. A ki azonban tiszta öntudattal bir szabadsága, azaz annak lehetősége felől, hogy másként is cselekedjék : arra nézve az ő szabadsága saját természeti tapasztalása szerint — ha szinte kisebb mérvben is; és ha bár nem a legfelsőbb téren is — a valláserkölcsei térre vonatkozólag a természetben magától érthető. — Hogy az állat teste magában saját elemeire feloszlik, ez szükségképen való; ámde az, hogy azon számárnak, a mely két egyformán illatozó széna csomó között a központba van állítva — elkelljen pusztulnia, mivel mind a két csomó által egyformán vonatztatik — ezt józan emberi értelem nem képes belátni. Holott a materialistikus elmélet szerint a szegény számárra nézve semmi tere nem marad önakaratbeli elhatározásának. — Menthetetlenül el kell pusztulnia. A dolog úgy áll, nem szükségesképen való az, hogy a számár jobbfelé vagy hogy balfelé forduljon; hanem egyáltalában törvényszerű dolog következik be. Választhatja azt a melyiket akarja. — Jaj de mihelyt a számár a jobb kéz felől való szénacsomóhoz fordul, feljajdul a materialista: Nagy erő a szükségesség. Azt kellett tennie. Ha a balkéz felől való csomóhoz fordult volna ez csak csuda szerint történhetett volna. — A világ kifordult volna a sarkából. — A lehetőség szava nem létezik ránézve, az csak a valóságot ismeri. — A mi van : úgy kellett lennie.

A biblia ellenben egyesíti az ellentéteket, a szilárdságot, és a mozgékonytságot, a rendet és a szabadságot. A materialistikus istenasszony a szükségesség, a véletlen — vak; a biblia Istene pedig tisztán látó mindenható erő, mely magát korlátozhatja, s korlátozza.

P á p a y I m r e.

II.

Tormássy János református szuperintendens kivonatos dolgozata, a pesti vallásügyi bizottság munkálataiból.

(Vége.)

Vége a támadások alatt esett sok dulásokkal, prédálásokkal, kegyetlenkedésekkel, szidalmazásokkal vádol a clerus.

Replica. Száma nélkül mondattak az effélék, és sohasem bizonyították meg. Az evangelicusok szintén hasonlókról panaszkodhatnak. Ezek még ha megbizonyítottának is, a Commissió tárgyai nem lehetnek. Az országnak háborus állapotában törvénytelen fejedelmek alatt esett rossz cselekedeteik amnestiálva vannak a szathmári egyezés által. A blasphemusok megbüntetendők 1659: 43. és 1563: 47. Végre az egyes emberek bűneit egész társaságnak, kivált olyan társaságnak, melynek a vallása principiumai tiltják és kárhoztatják azokat a bűnöket, tulajdonítani nem igazság.

Harmadszor. Eképen előadván minden egyszerűséggel és lehető rövidséggel a pesti Commissióban fentforgott dolgokat az ellenkező részek ellenvetéseivel, feleleteivel, okoskodásával együtt stb. : nem állhatom meg, hogy minekelötte annak felette szomorú munkájának s végének az említésére jutnék, némely arra visszahajló egyszerű jegyzéseket ne tegyek.

1-ső jegyzés. Egy hazai vallásbeli Commissiónak sem volt soha kívánatos vége az evangelicusokra nézve, még akkor sem volt, mikor a nekik kedvező királyi békeszerződés erejéhez támaszkodván, vallásbeli szabadságaikra nézve legbizonyosabb szerencsével kecsegtethették magokat. Nem volt p. o. egyszer-egyszer az evang. ecclesiának fényesebb napja, mint a linci békekötést becikkelyező 1647-ik esztendei diéta alatt : mégis mikor az erőszakosan elfoglalt templomok visszaadása dolgában, melynek a békekötés szerint per amicabilem dominorum regnicolarium compositionem auctoritate suae Mattis kellett véghezmenni, a palatinus által a legközelebb idézett esztendő ápril 9-ére kinevezett vegyes bizottságban megegyez-

vén, tractába ereszkedtek, azt nyerték, hogy az alkudozások folytában csakhamar észrevett hibájukat akarván megjobbítani, az alkudozásról ugyan lemondtak, de mivel a resultus nem fogadtatott el, annak az elvégzésére kényszerítették és a 400 templomok helyett, melyeket a királyi diploma szent ereje szerint igaz jussal kértek vala, nem nyertek vissza többet 90-nél. Tanultak praedecessoraik szerencsétlen példáján a successorok, azért is midőn az 1681-ik esztendei diéta alatt kínálták őket a királyi commissáriusok, hogy lépnének barátságos tractatusra, nem cselekedtek, declarálván, hogy az efféle alkudozásokban természetesen a gyengébb félnek kelletvén lefaragni a maga jogaiból, ők egyedül és erősen a békekötéseket, a törvényeket megerősítő diplomákhoz ragaszkodnak.

Ha az evangelicusok jó napjaiban volt Commissió ilyen volt, el lehet gondolni, milyeneknek kellett lenni azoknak, melyek 1682-től fogva ama fatális Leopoldinának világrajövetélig tartattak, és a melyekben rajtok ejtett sok és vérző szúrásaikról, vágásaikról valahol csak lehetett, tele torokkal panaszkodtak az evangelikusok.

T. i. 1684-ik esztendőttől fogva nőttön-nőtt a törökön való diadalmaskodás; a papi fejedelmek szive éledt, kezei szabadtak; Tököly támadása előbb a soproni országgyűlésre küldött kevély kivánságai, azután az orsz. gyűlés végezéseⁱ ellen való protestatiója, de végre utolsó elnyomatása, alkalmat, időt és erőt adtak a mi udvari roszakaróinknak arra, hogy az evangelicusok panaszait olykor meghalló király parancsolatja szerint a nehézségek megvizsgálására kirendelt különféle, de mindenkor csupa katolikusokból, és mintha az elég nem lett volna, németekkel egyvelgest álló Commissiók a praetendált eretnesség és talán még a pártosság iránt való gyűlölségtől lelkesítettvén, fájdalomaik enyhítése helyett kinjaikat nevelték és szaporították, — úgy hogy mindezek után is bizvást elmondhatni azt, amit Nazianzi Gergely a zsinatokról: nullius Commissionis religionariae laetum finem vidimus.

A mi különösen a pesti Commissiót illeti :

2-ik jegyzés, annak esztendő s egynehány hónapra terjedt terhes és hosszú munkálatait igen nagyon lehetne vala rövidíteni s könnyíteni, ha az oldalagos tekintetektől tiszta igazságra és a természeti rendre figyelmeztetnek volna a királyi Commissariusok. Mert ugyan nem a természeti okosság diktálja-e, hogy mértéke legyen annak, aki mérni, regulája s törvénye annak, aki itélni akar. Nem az emberiség, nem a nemzetségek törvénye kiáltja-e, hogy a király önnön diplomáját, egyik paciscens vagy transigens a maga oktából a másik megegyezése nélkül a transactiót el ne rontsa?! Im már amabból szükségesképen következik, hogy tehát a Commissió a soproni cikkelyek valódi értelmé szerint tartozván dolgozni 1715 : 30. mindenkinek előtte és felette arról tartozik egyezni, s végezni, hogy s mint lehetne s kellene feltalálni azt az *articularis genuinus sensus*? a másikkal ismét az következik, hogy míg a királyi diploma — diploma, a békekötések békekötések maradnak, tehát a diplomával nem ellenkező, a békeszerződéseket pedig megerősítő soproni cikkelyek valódi értelmét nem más norma, hanem a Leopoldinum diploma és a békeszerződések szerint kell keresni és feltalálni. Amaz elsőbbre nézve lám ugy cselekedett a pesti commissió actáinak megvizsgálására azután 10 esztendővel deputált *udvariszék*, legelőször legelső ülésben is azt határozván meg : „mi lesz a cynosurája az igen különböző acták s vélekedések megítélésében?” és. azzal a maga munkáját annyira rövidítette, hogy kétszeri ülése után egészen elvégezné. A mi pedig azt illeti, hogy a tisztelt bécsi bíróság ama híres Leopoldinát, nem pedig a Leopoldinum diplomát, nem a békeszerződéseket vette fel cynosurául, nem, oh nem a soproni cikkelyek valóságos értelmé föltalálása miatt mivelte, mivel arról már itt többé kérdés nem volt : hanem a clerus sugarlasi által elfoglaltatott király kívánsága teljesítéseért mivelte, s nem ugy mivelte, mint törvényes igazság szerint ítélő bíró, hanem mint az ő ura akaratját kikiáltó herold sereg. Az bizonyos, hogy József a maga diaetális resolútiójában : *negotium religionis juxta genuinum articulorum sensum ultimarum diaetarum Soproniensis et Posoniensis permanere debere decla-*

ravit. Bezzeg, nincsenek itt az explanációk! minden kétségen kívül, nem lettek volna azok az ő életében a bécsi delegátumnak is normájává.

3-ik jegyzés. Ez a delegált ítélőszék, ámbár a tagjai egyet kivéve mind idegen nemzetből valók voltak, kiktől Magyarország közjogának és történetének ismeretét sem kívánni, sem várni nem lehet, — mégis méltóságos karakteréhez türehető illendőséggel bánt az elébe adatott dologgal. De a királyi magyar biztosok, a kik hivatalos moderátorai voltak a bizottságnak, sem a maguk hivatalának destinatiójával, sem az asztalon levő tárgy fontos voltával, sem egy elnyomoritott egész statusnak tekintetével nem gondolván, — ezeknek az ügyvivőivel, mind megannyi egerekkel macskamódra játszanak vala. Azt, hogy az evangelicus biztosoknak mind a sessióban, mind a különös beszélgetések között javasolt okos projectumát, hogy t. i. a soproni cikkelyek valóságos értelmén kellene legelőször is szorgalmatoskodni, az utolsó országgyűlés rendelkezéséhez képest, — általában megvetették, — mivel lehetne menteni, hanemha azzal, hogy titkos instructiójuk szerint cselekedtek, de a mi a Commissiót comoediává változtató, őket ki nem menthető, a királyt erősen vádoló mentség volna?!

De kiváltképen ezek, hogy az említett homo regiusok a gravameneken parancsolják kezdeni a processust, az evangelicus ügyvivők azon kezdik, hanem a természeti rendre hallgatván, a k ö z ö n s é g e s gravameneken kezdik, hogy azoknak eligazításával minden azokra tartozó gravamenek eligazittasának. — És az nem tetszik a királyi commissariusoknak, — kik expresse különös gravameneket kívánnak hallani. Engednek ismét ügyvivőink, de a species factiban csak az időt teszik fel, azoknak a sérelmeknek elkövetői megemlítése s egyéb környülállások nélkül, nehogy a különben is felette mérges darázsok méginkább felingereltessenek. No de az sem tetszik, hanem a legkisebb törmelékjéig és a bizonyság legfelsőbb fokáig kívánnak minden factumokat. Mikor megvan ez is, és a legszorosabb investigatiók erősítik, hogy jól van, csak hogy már censurázni kell az investigatiókat, kérdik: „hát a cen-

surá? deputáltatik is az, de a pars fumigálja, meg nem jelen, a szertelen költségbe, munkába került moles felvétel nélkül marad; a királyi biztosok hallgatnak; a Commissionának pedig vége. Mi az egérjáték, ha ez nem az?! De

4-ik jegyzés. Nem is lehetett különben, az említett biztosok személyes karaktere miatt. A praeses Kohári István azon felül, hogy tudatlansága miatt hasonló volt a háztetön levő vitorlához, egyedül a Thököly fogságában az uralkodóház iránt bizonyított állhatatosságával érdemlette a judex curiae-ságot, melyet a király iránt való vak engedelmességgel kívánt meghálálni. A második Csáky tárnokmester, egy, a legégetőbb tüzzel buzgó katolikusok közül, a ki családjának azt a kárhozatos mocskát, hogy az ő elei közül hajdan Mihály erdélyi cancellárius az egy idvezítő hittől eltávozott, azoknak az eretnekeknek gyűlölésével kívánta expiálni, akik nem akarnak egyebet tudni a Krisztusnál, aki megfeszített. Harmadik Erdődi Sándor camerae praeses, kinek a dicséretére elég azt mondani, hogy ő amaz egri püspöknek a helytartótanácsban a vallás dolgában való osztály feljebb is említett praesesének igen-igen méltó testvére vala. Végre Simoncsics personális akire, mint született horvátra felette igen illik az 1791-iki orsz. gyűlésen serafoskodó horvátokról írott vers: *Spissa tegit Croatas septem de montibus umbra.*

Az ilyen Commissáriusok alatt a farkassal egy folyóból ivó bárány, nem csuda, ha kegyetlenül elszakgattatik.

5-ik jegyzés. A királyi biztosok türelmetlenségénél még rettenetesebbek valának a clerus principiumai. Soha ez a fekete rend dühösebb indulattal nem viseltetett az evangelicusokhoz. Kicsiny volt az, hogy templomaikat, iskoláikat stb. széltibe foglaltatta, prédicátoraikat lakhelyeikből kikergettette, a lakosokat erőszakosan hitére térítette; kicsiny, hogy az istenitiszteleket kedvéért egyik helyből másikba utazókat árestáltatta, pénzre büntette, kinoztatta stb.; kicsiny volt, hogy minden vallásra tartozó régi békeszerződéseknek, diplomáknak, törvényeknek, — amennyiben rajta állott, — nyakát szegte; kicsiny volt, hogy az evangelicusoknak általán való kiirtását nem

kérte, hanem mint az uralkodó lelkiismeretén fekvő kötelessé-
gét, úgy mutogatta, és sürgette, mindez kicsiny volt ahhoz
képest, hogy minden principiumokat, a melyek szerint az em-
beri társaságok igazgattatnak, vagy egészen felforgatott, vagy
elsemmisített, és azok helyébe egyedül a maga üldözéssel té-
ritő dühös tetszését kívánta regulául állítani. Kolonicsnak, az
ő Belzebubjának a Leopoldinája biblia volt az ő kezében, ott
találta a magános és nyilvános vallásgyakorlat megkül-
önböztetéseit; és a maga külső országokkal való ismeretlen-
sége, ásonak, kapának, mindennek, a maga céljára fordítani
tudó álnokságával arra magyarázta azt, a mit sehol a világon
nem tesz, a dolog természete szerint nem is tehet. Kérdezvén
ugyanis: „Mit ért a magános vallásgyakorlaton?“ most a sze-
mélyes istenitiszteletet mondotta, majd a lelkiismeretnek arra
való szabadságát, hogy azt higgye, amit tetszik, majd ismét
olyan házi eseléd közt való devotiot, melyben semmi más fedél
alatt lakónak részesülni nem szabad: holott minden egyéb
nemzetiségek között, nem a több, azon hiten levő háznépeknek
össze nem gyűlhetésével, nem a predikátornak nem létével,
nem annak a functióinak nem gyakorlásával, — hanem az ut-
cára nyiló szembetünő templomnak, harangokkal ékes tornyok-
nak stb. nem létével, nem birásával különböz a publicum exer-
citiutumtól. Így magyarázta s rendelte azt a Melkisedek minden
fianál igazságosabb és bölcsebb fejedelem II. József Tole-
rantiale edictumában. Hasonlóan kell itélni, a helyek articula-
ritásáról vagy nem articularitásáról. A hol az a csufos dolog,
hogy minden nehézségeit, állításait egyedül a Leopoldinán
fundálván, ez a sz. rend az 1681-ik esztendei diaetát egészen
megvetette, füstbe hajtotta; mégis a Carolina kijövele után,
mikor a templomokat széltiben seregesen foglalta, pusztította,
az 1681-ik esztendőt állította normális esztendőnek. Különben

6-ik jegyzés. Az evangelicusokat és a soproni articulusra
nézve nehezen lehet győzelmesen menteni egyébbel, hanem
hogy az utolsó diaeta 30-ik articulusa azokat, és az explaná-
tiókat adván normául a Commissió tanácskozása eleibe, azzal
öket arra a szomorú alternatívára szoritotta, hogy vagy mind

a kettőt egyszersmind, vagy egyiket a kettő közül kellene választani. És azért maradtak Sopron mellett. Holott ők azoknak az articulusoknak törvénytelen születését nyilván megbizonyították, provisorio complanatoriusoknak declarálták, azoknak három királyi diplomákkal és a békeszerződésekkel való egyenes ellenkezéseket csaknem de membro ad membrum ellene mondhatatlanul megpróbálták, sőt mind a gyűlésben, mind a personalis előtt ellenök protestálván contradicáltak, és protestáltak : mégis itt in Epilogo Relationis suae ad regem, azzal dicsekednek, hogy ők amint minden gravamenjeiket azokból huzzák ki ; ugy gravamenjeiknek törvénytelenységét azoknak tulajdon szavaival erősítik ; holott a clérus azokat egészen el-mellőzván, egyedül a Leopoldinán épít, megyen és panaszol.

Aligha nagyobb consequentiával nem mondathatott volna ez, ha az evangelicusok a soproni articulus ellen való contradictio helyett, az azután a pozsonyi diétakor jobbnak ítéltetett s beadatott declarációval éltek volna. Mert az ugyan, hogy tán a clerus contradicált Sopronban, itt még nem igazit, mindazért hogy a clérus egészen is faltól hagyta a soproni articulusokat, állván a commissió előtt, — mindazért, mivel gyakran duo cum faciunt idem, non faciunt idem. A papok hatalmasok lévén, minket minden jussainktól akartak megfosztani, céljuk szerint tették hát, hogy a nálunk még meghagyott jussaink ellen protestáltak : de mi, mivel nyomattatás alatt lévén ingyen sem kecsgethettük magunkat minden törvényes kéréseink beteljesítésével, — ugy tetszik, mintha illendő declaráció mellett el kellett volna venni a micskét, a vis et nequitia engedett. Annál rosszabb volt pedig a dolog: az evangelicusokra nézve hogy

7-ik jegyzés, a clérus a kormány kezére, a kormány a clérus kedvére játszotta a comoediát. Ha a clerus, ama kegyetlen római császárként azt kivánta : „Bár csak egy nyaka volna az evangelicus sokaságnak!“ azon kellett nékie munkálkodnia, — munkálkodott is, — hogy egy kézben legyen a pallos annak az elvágására. „A két statusok között kötött pacificatio s ezeknek diaetaliter lett inarticulatiója

sokkal szivesebben, rövidebben s könnyebben elváltoztathatnak, sőt rontathatnak a monarchiai hatalommal együtt járó eminensjussal fogva, mint országgyűlések által, melyekben azután is lesznek azok közül olyanok, kik a dolog természetére, józan okosságára, a minden nemzetek törvényére s egyebekre apellálván, kárognak, kalabálnak. A világi dolgokban a törvényt tevő hatalom maradjon ezután a király (kezébe) és a statusok között: de a vallás dolga egyedül a király kezébe legyen.“ Így gondolkodott a clerus, s noha a gondolat sikamló principiumon állott, a mint II. József megmutatta, de régen igen szerencsés gondolat volt annyiban, hogy I. Leopold az emberi természet vonása után hallgatván, örömet fogta királyi hatalmának derekas szélesedését, hogy ezután azt, a mit eddig de omni iure tartozott cselekedni, ezután ex gratia et clementia sua, azt is pedig csak ad huc cselekedje.

Károly, Leopold méltó követője, semmivel sem restebbül gyakorolta atyjának ezt a sz. svadron munkája által szerzett sic volo-n sic jubeo-n épült superioritását, annak a sugallásai szerint, a honnan a Commissió actái ratificációját is magának tartotta, de a melyeknek megvizsgálását olyan udvari indiciumra vagy Commissióra bizta, a mely valamely világosan tudta a királynak a nyomorult evangelicusok felől elhatározott akaratját, szinte olyan punctualitással el is végezte azt. Melyre nézve

8-ik jegyzés. Nem hibáznunk, ha mindeneiket összegondolván azt mondjuk: hogy a pesti Commissió nem egyéb volt szembekötésnél. Abban a dolognak már a módja is (a Commissió) a gyengébb résznek félelmes, a királyi biztosok karaktere rettentő, a clerus influxusa nagy lévén és veszedelmes, a birák cynosurája határozatlan, az ítéletek különbözők, az ügyvivők tusakodása, — egyik rész a régi igazság s ártatlanság, — a másik az erő és felsőség mellett állván, — egyenetlen. Egyik rész okoskodik, az ismeret principiumaira, az igazság felkeresése eszközeire apellál: a másiknak szentelt, és egyedül való fegyvere, a Leopoldina. Az agonotheta nézi a pályázást, olykor szól, nem azért, mintha előre el nem hatá-

rozta, sőt alkalmasint ki nem mutatta volna, melyik pártinak adja a nyereséget? hanem, hogy a régi igazságnak elnyomásában, a régi szokásnak valami külső színe maradjon. Bizony, ha az evangelicusok nehézségeiknek, s törvényes kéréseiknek a Leopoldina szerént való megvizsgálására gyűjtetett, — amint gyűjtetett, — a Commissió, — nem kelle vala Commissió, mint-hogy minden Commissió nélkül ki leheté vala hirdetni a Leopoldinát; aminthogy lám ki is hirdettetett azután 10 esztendővel, Carolinának kereszteltetvén. De az, hogy ha meg kell is halni a betegnek, haljon in forma, — legalább szembekötve haljon. — Ilyen szembekötés vala a pesti Commissió.

Ennek az evangeliumi confessiókra nézve siralmas Commissiónak folyamatja tehát oly szomorú vala, mint a kezdete; a kezdete olyan, mint a vége. Alig végződött el, hogy beállott a 20-ik juni 1722-dik esztendőre határozott diéta. Emlittetik ugyan abban, de csupán csak említettett, és aludt 7 esztendeig. Ekkor jött az az evangelicusoknak szentekre való nem esküvéseken zsibongó, és csaknem lengyeli zenebonájáról nevezetes 1729. esztendei diéta. És a Carolina még ekkor sem tettett fel. Hanem hogy az említett nagy láрма, csakugyan bábája leve ennek a nyolc esztendeig a setétség méhében hordozott szüleménynek! Hallván ugyanis a király az egy igaz Istenen kívül sok másokra esküvésért agyarkodó országgyűlésen esett háborút, megértette, hogy a Commissió actáira való királyi resolutionának teljes ideje elérkezett. Evégre udvari Super-Commissiót rendel, melyben az az egy, azután palatinussá lett Batthyányi Lajoson kívül, mindegyig a magyar törvényekben járatlan németek voltak; annak a praesesének nevezi, a Sabaudiai Eugenius herceget, mintha ennek az ősz herósnak ellenségektől nyert diadalmi koszoruit, egy igen hű és engedelmes jobbágyok rontásával szerzett gyászfátyollal akarná ékesíteni. Ül hát a delegált udvari Commissió; és jól értvén azt, hogy a különböző nehézségek és kívánságok megítéléséhez Cynosura nélkül fogni annyi, mint linea és szem nélkül itélni arról, a tenger vonások közül melyik egyenesebb mint a másik? legelőször is azt határozza meg, hogy az acták

zsinórmértéke nem más, hanem a Leopoldina. De az Istenért! Hova lesznek akkor a diaetális királyi resolútiók? Hova a soproni articulusoknak genuinus Sensusa a 30: 1715. szerint? Járatlan lévén a magyar dolgokban a Commissió; a cancelláriát kérdezi meg; ez pedig feleli: Hogy a Leopoldinak 1704, Józsefnek 1709, Károlynak 1714. adott resolútióik, melyekre provocálnak az evangelicusok, csupán csak akkorra, és egyedül de non turbando religionis exercitio szólanak; a Leopoldina explanatio pedig egymaga, minden régi diplomák, békeszerződések, törvények tudása nélkül kifejezi tökéletesen a soproni articulusoknak valóságos értelmét. Tetszik a delegatumnak, a cancelláriának, mint competens forumnak a sententiája, mivel a munkát majd végzetlenül könnyíti, rövidíti, a királyi hatalmat pedig szélesíti és neveli.

No immár e meghallott oraculum szerint foly a törvény a Delegatum előtt; nincs szükség a pesti Commissión esztendő, és néhány hónapig tartó pro & contra tett irásokra, replicákra, contrareplicákra, duplicákra, stb. szól a Leopoldina; és amit az szól, igazság; csak irni kell. Mihez képest 21. juni 1721. gyűlvén össze a Delegatum, azon nap délig ezeket végzi: Ha okoskodásaikkal a holdat haladják is az evangelicusok, — de a soproni 25-ik articulusokon a Privatum, a 26-ikon pedig a Publicum Exercitiumot kell érteni; a helységek, melyekben a publicum exercitium vagon, Articulisoknak, azok pedig, ahol privatum vagon, nem articulisoknak neveztetnek. Azért is ne próbáljanak a miniszterek, olyan helyekre menni functiók végett, melyek az utóbbi classisra tartoznak. Azonban az ilyen helyeken lakóknak szabad lesz a publicum exercitiumi helyekre menni, quoad ministerialia (ez az egyetlen egy jótétemény, melyet adott a Leopoldina: mert ez igen kemény büntetések alatt tilalmaztatott a clerustól szinte a Carolináig, ut supra) de csak úgy, ha elébb leteszik a stolát a plébánusoknak, kiknek parochialis jurisdictiójuk alá tartoznak; és akik viszont nagyobb stolát ne vegyenek, mint tulajdon parochianusaiktól.

A földes uraság világi jussa, nem szükölködvén erősítés

nélkül, ugy kell azt érteni, hogy mikor azok a vallás dolgában változást akarnak csinálni, tehát ezt a fejedelemnek szándékjaik okaival együtt bemutatni tartozzanak.

A méltóságos főhivatalok egyedül a catholicusokéi légyenek; anélkül mindazáltal, hogy az evangelicusok azoktól törvénnyel tiltatnának el. A vármegyékben sem szükség erről említést tenni, minthogy a főispánok catholicusok lesznek. A királyi városokban maradjon a régi szokás. *Nota.* Ez a Carolinából kimaradt.

A superintendenseknek semmi jurisdictiójuk nincsen; egyedül az alattok levők erkölcsaikre vigyázzanak. Mennyien és hol legyenek? Ő felsége fogja meghatározni. Különben a miniszterek, külső dolgaikra nézve, a Magistratusnak, arra nézve pedig, ha solide tudnak-e keresztelni? az archidiaconusoknak alatta lesznek.

Az apostaták, főképp az olyanok, kik az acatholicismusból kiállván, abba ismét visszaállanak, nem ugyan a hitszegettnek büntetésével, (ezt kérte a clerus) de arbitrarie büntetessenek, elébb az udvarhoz felküldvén a relatiót.

A házassági ügyek a szent székek eleibe tartoznak, mivel a 15 : 1647. a soproni articulus által meg vagyon szorítva : hanem az evangelicusokat tulajdon principiumaik szerint kell itélni.

Az elegendes házasság dolgában alkalmas disputációk után ebben állapotok meg az udvari commissáriusok : hogy mivel az ilyen összekeléseket, kivált az alsóbb nép között nem lehetne eltiltani, (amit Eugenius legjobbnak tartott volna) tehát azoknak a copulatiojuk mindenkor plébánus előtt legyen, és ajánlják fel magukat minden gyermekeiknek a római hitben való nevelésére; vagy, ha arra nem lehetne venni az acatholicus felet, csakugyan a catholicus örökké a maga vallásában nevelje a maga nemén levő gyermeket — NB. a Carolinából ez is kimaradt.

A trivialis iskolák, mint a publicum exercitium adnexumai, maradjanak a publicum exercitium helyekben; a felsőbb iskolák, hanemha különös királyi kegyelemmel építették, be-

zároltassanak. Azokat a községeket pedig, akik iskola felállításért esedeznek, keményen meg kell vizsgálni, ha van-e elegendő költségök a tanító fizetésére. Nota. Ez sincs a Carolinában.

A pápista ünnepeket a külső forumra nézve az acatholicusok is megüljék, a mesteremberek pedig, az ő privilegiumuk kötelezése szerint, a processiókon megjelenjenek.

Az esküvésre való kérdésre érvén, felakadtak az udvari commissáriusok, (mivel nem vala arról szó a Leopoldinában) és azért nem egyezhetvén, ismét megkérdezték a cancelláriát, mely így vélekedett: „Hogy mivel lelkek esmerete ellen volna az acatholicusoknak, a Decretale Juramentumot elmondani, de kétségkívül nem is egyébire magyaráznák. annak az elengedhetetlen elmondását annál, hogy azzal őket minden tisztségektől kívánják kirekeszteni, ide járulván az is, hogy néha a státusok az említett formulának szoros elmondását sürgették, mind az 1712, mind az 1715. esztendőkbeli diétákon, mindazáltal erős okokra nézve postulatumok nem teljesített, mindezekre az okokra nézve, — mondá a cancellária, — hogy az acatholikusokat a decretale juramentumra kényszeríteni nem lehetne.“ Midőn még ezek után sem mindjárt egyezhetne a delegata Commissió: az ágyudörgésekhez és nem a vitolódáshoz szokott Eugeniusnak tetszett vala a kérdést más időre halasztani. De mivel a közelebbi diétán amiatt történt nagy lárma nyilván mutatta, hogy szükség volna törvényt szabni abban a materiában: tehát annak a résznek értelme állapított meg, mely megkülönböztetvén az esküvésre való alkalmazásokat, a biráktól s egyéb tisztviselőktől megkivánta, de a tanuktól nem, nehogy azzal az igazság kiszolgáltatása hátráltassék, — és ez az ami bement a Carolinába is, — ezzel a clausulával, — *Donec aliud Statuatur.*

Másnap, azaz 22-ik julii, ismét összegyültek a delegatus méltóságok, és a templomokról ugyan elvégezték, hogy ha valamely templom valamely articularis helyben, az acatholicusoktól 1681 előtt épített templom elfoglaltatott, és még római módon fel nem szenteltetett volna, azt vissza kelletik adni;

továbbá hogyha a publicum exercitium végett kineveztetett helyiségekben, mindaddig is templomnak, iskolának, parochiának elegendő hely ki nem mutattatott volna, annak menten meg kell lenni. Nota. Tuendae publicae fidei caussa.

Ellenben valamennyi templomaik vagynak az evangelicusoknak a XI vármegyékben, azokat az articulusban kinevezettekén kívül, mindegyig el kell venni. A 19 ugyanott kinevezett vármegyékben csak azoknak visszaadását lehet kérni, a melyek felől minden kétség fenmaradása nélkül megbizonyítják, hogy az ő birtokaikban voltak 1681-ik esztendőben.

Vége az olyan vármegyékben fekvő helyek, mely vármegyéről nincs szó az articulusban, nyerjenek-e exercitiumot vagy sem? az az uralkodó tetszésétől függ.

A véghegyek, mivel többé nem véghegyek, elvesztik vallásbeli szabadságukat. Az alsó Magyarországnak levő szabad kir. városok közül is csak csupán az articularisoknak legyen szabad vallásukat gyakorolni úgy, hogy magok tartsák egyházi embereiket.

A mágnások és nemesek kápolnáiban is privatum lévén az exercitium, — oda idegeneknek istenitiszteletre menni nem szabad. Nota. Ez sincs a Carolinában.

Vége, hogy az eddig akármelyik részről történt törvényszerűségek amnestiáltatnak, de aki ezután a K. K. resolútiók ellen jár, — az illendő büntetést el nem kerül. Ha pedig valaki személyében, vagy vallása dolgában tartja magát megsértettnek lenni, az az ember a maga, és nem köznévvel folyamodjon Ő felségéhez. Nota. Valami a templomokról végzetett a Commissió által, az a Carolinából kimaradt.

Ezeket elvégezvén a Commissió, azon egy nap és azon sessióban felolvasta a clerus instantiáját, — mely nagyon könyörög a királynak, „hogy az ő vallás egyességére törekedő munkásságát, hatalmas segedelmével boldogítsa, hogy a catholicus vallásnak igen nagy sérelmére szolgáló soproni két articulusokat elsemmisítvén, a publicum exercitiumu evangelicusok szabadságát, egyedül a magas kegyelmétől függeszse fel; hogy az explanatio Leopoldina valódinak, — és a 30 art.

1715 — szentnek tartassék; hogy a szentszékek az akath. házasságnak továbbra is biráik maradhassanak, — az elegyes házasságok gyermekei, az egyedül üdvözítő hitben neveltesse- nek; a pium legatumok és fundatiók azon sz. hitnek előmenetelesítésére fordittassanak; hogy a neoaquisticában ne legyen szabad exercitiumok az acatholicusoknak; hogy se collectákat ne csinálhassanak, se ne profonálják a szent ünnepeket.“ — Ez Instantiához ezt ragasztotta a cancellária.: „Hogy a me- gyés püspökök megyéikben maradjanak és a né- pet ne csak tanításaikkal, hanem életökkel s példájokkal buzdítsák a vallás szeretetére, nem lévén semmi, ami az embereket ennél inkább birná a hitnek egyességére.“ Ehol a tridentumi zsi- natban oly erősen kéretett residentia!!

Ezzel a delegata Commissió eloszlik. Az evangelicus ágen- sek által nagy munkával, tudománnyal és elmésséggel a leg- erősebb fundamentomra esztendőnél tovább épített alkotmány egynehány órákig tartó szó és beszéd fuvallásával ledöntetik. A Carolina meg készül s országszerte publicáltatik, — az azokból kimaradt sententiák, hogy azokból időről időre meny- kövek formáltassanak, a locumt. Consilium műhelyébe küldet- nek. — Az evangeliumi ecclesia retteg, ájuldoz, kesereg; an- nak az ellenségei tombolnak; csak az egy telhetetlen papság nincs megelégedve a győzedelemmel, — a mint a többek közt váczi püspök card. Althánnak a pestvármegyei universitás- hoz beküldött Solemnisprotestatiójából megtetszik: amelyben pro irritis, injustis, invalidis atque ipso jure nullis declarál mindeneket, valamelyek a Carolinában a római ecclesiának legkisebb sérelmére lehetnek, egyszersmind a szentséges XI. Clemensre, mint a hit dolgában egyedül csálhatatlan bíróra apellál. Ez az ember kétszer Bécsbe citáltatván, — nem me- gyen; melyért minden püspöki jószágától való megfosztatása — martiromságával lakola; vicarius és confessarius 8 nap alatt az országból kimenni parancsoltattak.

Ellenben a nyomorult evangelicusok egy helyt Hac vice-t látván a Carolinában, a haldoklóknak szokása szerént

élednek, s mintegy reménylik vala, hogy ha a csapás meg nem szünik, avagy csak enyhülni fog, azért is a *Hac vice* t minden szorongattatásukban úgy tartották, úgy őrizték, mint megannyi palládiumot. De tudni való, hogy ez a kettős értelmű *Hac vice* a következett uralkodó intimatumi által, rosszabb értelemre változtatván, az evangélikusok reménységének csak fővény-fundamentomul szolgál vala szinte II. József-ig, aki nagyatyja *Hac vice*-jét a törvény és igazság mértékére tette és nagyrészt megváltoztatta azokat, a melyeknek soha nem kellett volna lenni, Istentől és nem embertől vett apostoli hatalmával oly keresztyéni türeelmet, oly lelkiismeretbeli szabadságot állitva fel, melynek nem *Hac vice*, hanem örökké kellene tartani, melyet jó istenünktől alázatosan kérni mindnyájan kötelesek vagyunk!!!

Közli H o f f e r E n d r e.

Egyháztörténelmi tárcza.

1.

Veréci Ferenc pataki lelkész két levele Lorántffy Zsuzsánnához a makovicai és zborói templomok felszenteléséről, Szepsi Gáspár pataki tanár beállításáról, a pataki főiskoláról, egy öreg irásu magyar bibliáról stb 1645. január 30. mart. 2.

Nagyságodnak, mint kegyelmes asszonyomnak minden üdöbéli alázatos szolgálatomat ajánlván, kívánok az urtól stb.

Kegyelmes asszonyom, minapi nagyságtok Borsiban létekor érttettem vala, hogy énnekem is M a k k o v i c á r a néminemü ott való templumnak megszentelésére talán fel kellene mennem. Nagyságtok kegyelmes parancsolatját mind ez ideig vártam, úgy vélekedém, vagy véghez ment volt még ezelőtt a dolog, vagy talán bizonyos okok végett nagyságtok elhalasztotta. Azért miképen akkor is alázatosan jelentettem vala Nagyságodnak, néminemü velem egy testvér szegény atyámfiainak a Perinyi urak előtt eligazétandó dolgok végett, hazámban, Verécére kell felmennem, nem késem semmit, másfél hétre, ha lehet; legfeljebb kettőre isten segedelme által megtérek. Az alumnusok állapítja felől az Nagyságtok kegyelmes tetszéséhez tartjuk magunkat. S e p s i uramat még a scholában be nem vittük, mert mind várakoztam

a Makovicára való felmenetel után, és a scholabeli mesterek házai is rész szerént alkalmatlanak lévén, a szörnyű hidegben nem akartuk ő kegyelmét készületlenül bevinni. Még a nemes emberek gyermeki is, semmit nem látjuk, hogy gyülnének. Azon vagyunk, kegyelmes asszonyom, hogy a mi legjobb, hasznosabb és becsületesebb, azt cselekedjük alkalmas üdőben. Az scholához rendelt nagyságod kegyelmes beneficiumjának módosabban s láthatóbban való kiszolgáltatása felől esperest uramékkal beszélgettem igen szorgalmasan; mihelyt Isten meghoz, felküldöm, avagy, ha mód leszen benne, magam felviszem nagyságodhoz írásban. Ezekkel az ur isten nagyságodat stb. Jn. S. Patak die 30. Januarii Ao 1645.

Nagyságodnak, mint kegyelmes asszonyának alázatos egyházi szolgálja

Veréci Ferenc. mp.

Kivül más irással: Anno 1645. die 15. Febr. Zboroviae. D. Franc, Vereőcy Uram.

Külcim: Illustr. ac Cels. Princ. et Dnae Dnae Susannae Lorántfi stb. Dnae et Patronae mihi gratiosissimae. (Az egész levél Veréci írása.) (Eredetije a m. k. kam. levértárban.)

Alázatos szolgálatomat ajánlom stb.

Elvöttem vala, kegyelmes asszonyom, az nagyságod Bártfárú 18. Febr. nekem küldött levelet, melyben kegyelmesen minemű dolgokrul paranesoljon, értem. Az zborói templumnak consecráltatása felől bizonyosan értettem Bodor Benedek uramtul, hogy nem volt; de mivel immár sok izben hirdettetett az urnak igéje benne, és talám még az áldott sacramentumok is kiszolgáltathattak; nem itélem szintén oly szükségesnek ezután lenni, mivel ugyancsak azon szentséges eszközökkel menne végben, noha nagyobb készülettel és némely dolgoknak világosabb kifejezésével. Mindazáltal, ha nagyságtok ennyi országos sok gondjai között hozzá érkeznek, ugyan nem ártana néminemű jövedőbeli fundamentomokra képest. Szepsi Gáspár uramat ez elmúlt hétfűn állattuk be isten áldomásával a scholában, mivel egyik mesternek, Sz. Péteri Mihály uramnak hivatalja vagyon Miskolcra, ha Isten előbocsátja benne. Az itt való scholának táplálására nagyságtoktul dicséretesen és istenes kegyes buzgóságból nagyságtoktul ezelőtt rendelt szép beneficiumnak helyesebben és sokkal hasznosabban való kiszolgáltatása felől minemű elmélkedésink és kívánságink volnának, im bizonyos írásban küldtük fel alázatosan nagyságtok tekinteti eleiben. Az maga dücsőségének előmozdulását szerető nagy kegyelmű Ur isten, az nagyságtok szívét, lelkét hatalmasan az ő lelkével illesse meg, és indétsa fel nagyságtokat ilyen istenünk tisztességére néző közönséges és

sokképpen felette igen szükséges jónak istenes, szent igyekezettel való véghezvitelire, amen, amen. El is higyje nagyságod, kegyelmes asszonyom, valamig ilyen avagy ehez hasonló szép rendet külsőképen a scholának gondja viselésében nem kezdünk követni, soha addig belsőképen derekas épületi az ifjúságnak, a mint nagyságtok is eleitül fogva kívánta, nem lehet. Ellenben penig én minden idegen országokban eszemben vött jó példákból úgy látom, hogy ezen az uton, önkéjént szépen reformálódni, helyben állattatnék, csak igen hamar az tanétásnak s tanulásnak is jobb renddel való módja. Tanáltam, kegyelmes asszonyom, egy öreg irásu magyar bibliát, és im fel is küldte praefectus uram ő kegyelme nagyságodnak. Adja az ur isten üdvességesen, épületesen és hasznosan olvasni nagyságodnak. Amen. Jn S. Patak die 2. Martii Ao 1645. Nagyságodnak, mint kegyelmes asszonyának alázatos egyházi szolgálja

Veréci Ferenc. m. p.

Külcim: Serenissimae et Celsissimae Principissae, ac Dnae Dnae Susannae Loránthy stb. Donae et Patronae mihi semper gratiosissimae.

(Az egész levél Veréci Ferenc írása; eredetije a m. k. kam. levéltárban.)

Közli Szilágyi Sándor.

2.

Pathai István református szuperintendens, Zvonarits Mihály ág. hitv. evang. lelkész s Klazekovith István ág. hitv. evang. szuprens vitázó levelei az urvacsorája ügyében s általában a két felekezet közötti akkori viszályok felett.

(Vége.)

A Klazekovith szuperintendens kísérő leveléből csak a következő érdekes pontot közöljük :

Hogy pedig kegyelmed, a kegyelmetek synodusába cum protestatione hívja Zvonarits Mihály uramat és másokat is, a kiket magával el akarna vinni, ha megengedhetném is azt, hogy elmenjenek, de nem látom sem elegendő okát, se jövődő hasznát oda menetelének. Vagyon közel kilencven esztendeje, mitől fogva, mint beszélgetnek erről a Contraversióról mi nállunknál sok grádittsal nagyobb, értelmesb, és tudós emberek. De mit végeztek? Luther, Philippus, Cvinglius, Oecolampadius öszvemenének Márburgba, de le nem csendesítheték, sem el nem öltheták ezt az egyenetlenségnek tüztét, hanem inkább attól az időtől

fogva sokképpen nagyobb gyűlöléssel lőnek egymáshoz. Mondpelgártban öszve méne Béza, Jacobus, Andreval, egynehány napig beszélgette nek, de ezek sem vitték véghez az áldott és kedves egyességet. Micsoda reménység lehetne a kegyelmed synodusában való beszélgetésről? — Tudom bizony, hogy sokkal nagyobb gyűlölésgnek tüze indittatnék enél is, a ki most uralkodik. Tegyétek atyámfiak ti is a ti dolgotokat, mi is azon serénykedünk, miképpen a Pásztorok fejedelme előtt, a mi édes Jézusunk előtt kedvet találunk. Elváltatja ennek eljövetele, a közöttünk lévő Contraversiát. Ha most, mikor minden okot a visszavonásra a Búi Praedicator adott, ki ellen Zvonoritiz Mihály uram magát mentette, azt meri Ke gyelmed írni, hogy hazátokra mentünk, mit nem mondana mind Ke gyelmed, s mind más, ha Synodustokba is rátok küldenék? Én, sem Zvonoritiz Mihály uramnak, sem másnak nem adok a kegyelmed kívánsága betöltésére való szabadságot: hanemha mindazonáltal kegyelme tek ugyan nem akar egyebet, én is Superintendensnek tartom magamat Isten rendeléséből az enyimek között a több Seniorokkal együtt. Minden esztendőn generalis Synodust convocálok, és azt nem titkon, hanem nyilván cselekszem. Az én Synodusom helyének ajtaja is, minden békességgel és tisztességgel jövőknek nyitva vagyon. Ha valakinek mi velünk valami beszélgetése vagyon, csak jöjjön illendő emberséggel, megtalálja ha él addig s egészsége lészen Zvonoritiz Mihály uramat is, s talál másokat is, kikkel beszélgethessen. De énnékem a Synodus convocálásában, csak a magam atyámfiakra vagyon gondom: a kívül valók magok szükségeért magok vigyázzanak. Érti a kívánt választ kegyelmed? Isten szent neve dicsőségére éltesse kegyelmedet, s mindnyájunkat is. Datum Nicopoli 1-a Januarii Anno Salutis per Christum reparatae supra millesimum sexcentisimum decimum septimum.

Vestrae admodum Rev. Dominationi
amicus Stephanus Klazekovith.

A levél külcimzete: Admodum Reverendo Vero et clarissimo theologo Domino Stephano Pathai, Verbi divini in confinio regni nostri Hungariae celeberrimo Weszpremiensi ministro vigilantissimo, necnon ministrorum helveticam religionem amplectentium in comitatibus illis superintendensi dignissimo etc. Domino et amico veteri mihi semper honorando.

Zvonaritiz és Klazekovith közlött leveleire Pathai nem sokáig maradt adós, a felelet, amelyet két pápai főiskolai tanuló kézbesített Szent-Miklóson Klazekovithnak, im itt következik:

Reverendo, doctissimo et magni iudicii Laude ornatissimo Viro salutem precatur in Domino Stephanus Pathai.

A kegyelmed emberséggel írott becsületes levelét, mely kelt az

esztendőnek első napján, most adták énnékem 17 Febr. mind a Zvonorits Mihály uram kegyelmednek irt, maga mentő levelével együtt. — Melyben kegyelmed, elsőben a válasz tételben való késedelem felől excusálja magát, hogy kegyelmed jól végére akart menni Zvonorits uramtól a dolognak, mivelhogy mind azok, az ő egymás között való irások, (mind szintén nekem is) kegyelmednek hire nélkül lettenek vólt. Kegyelmed Szerető István uram ugy cselekedett, mint Főtudós, és az idő szerént megért itéletü ember. De megbocsásson Mihály uram ő kegyelme, ök Tholnai Istvánnal hirtelenkedő elmétől viseltetteknek lenni láttatnak, hogy az ő előttök járóknak hirek, s tanácsa és engedelme nélkül eféle közönséges egymás között való egyességnek botránkozására, és nagyobb gyűlölségnek s ellenkezésnek öregbitésére néző, avagy menendő irásokat tettek egymás ellen. Irja kegyelmed azt, hogy látván kegyelmed Mihály uramnak resolutióját, és a dolgot attentius considerálván; jó lelkiismérettel itéli kegyelmed, hogy Mihály uramnak ebben semmi vétke nintsen, a miért én ilyen igen haragszom. Én elhittem, hogy kegyelmed elég attente considerálta, de ha mégis attentiusb kezdi kegyelmed ponderálni a dolgot, (a mint ugyan kívántatik is) külömb itélettel léssen kegyelmed. Mert meg is követem ő kegyelmét Mihály uramat vétkezett ő kegyelme abban, hogy előtte járó Superintendensének hire és tanácsa nélkül kibocsáta, és nem csak maga határában való köribe hanem, mintegy páris almáját Pápára és Veszprémbé gördítette, minémü gondolattal azt ő kegyelme tudja, mennyiben légyen ez a kegyelmed autoritása ellen, kegyelmed maga gondolja meg.

A második irásban, melyet ő kegyelme a Búi Praedicatornak Tholnai Istvánnak irt, nem mentem itt Tholnai Istvánt, mert ő is hir nélkül cselekedett. Először : a kegyelmed méltósága ellen láttatik mégis vétettnek lenni, hogy kegyelmed hire, tanácsa és sufragiuma nélkül cselekedte Ennekutánna, az irásnak formájában mely nagy excessus légyen, méltó kegyelmednek azt is considerálni, hogy ő kegyelme, a benne uralkodó affectus miatt nem elégedett meg Tholnai Istvánnak maga személye szerint való választétellel, hanem generaliter egész vallásunkat szidalmazza s nagyobb hurrogatással fenyegeti. Ezenkívül magamat gyalázatos szóval involvált bosszúságos irásában, mondván : vidd orrába a te Püspöködnek Pathai Istvánnak, marakodjatok ketten; noha én ő kegyelmének soha nem vétettem, sem szóval, sem irásommal, sőt még távollétemben is, soha senki nem mondhatja, hogy én ő kegyelme felől csak valami tiszteletlen szóval emlékezetet tettem vólna is. Itélje meg bátor akárki, kérdje meg ő kegyelme a maga lelkiisméretét rajta, ha, nem affectustól ragadtatott élmének fáján termett éretlen gyümölcs-é ez? Ezeknek, és ezekhez hasonló indignitásoknak ujabban való consideratióját, hagyom a kegyelmed megértt itéletére. sat. — — — — —

Értem valamennyire a választ, de a választételnek és irásnak authora nem találta az én elmémet, hanem azt elkerülvén, kitért a járt utból, talán nyomot akart veszteni, de kétség nélkül, végre is ugyanaz utba kell jönni, ha Hiericóból Jerusalembé akar menni. Én azt itéltem volt Mihály uramnak írásához képest, hogy ugyancsak azért hurrogattatunk közönséggel ő kegyelmétől, azért küldi orrába a Bűi Praedicatorától az erre készített hegyes fegyverét nevezet szerint Pathay Istvánnak, hogy csak mottzanasunkat várja ő kegyelme, mindjárt jelen lészen. A vitézek között ily szokás vagy, hogy mikor egy végházbeli vitéz koplját küld a másiknak, gyalázatos szóval gyalázat ha fel nem veszi és elő nem áll. Ha pedig a ki oda küldötte hátra mász, duppla gyalázatot láttatik magára venni. Ehezképest, (kegyelmed megbocsásson édes István uram) majd nehezen kezdek arra szállani, hogy elhidjem hogy kegyelmetek serio ágáljon, inkább hiszem azt, hogy kegyelmetek csak szót akart venni tőlünk a Mihály uram fenyegetése ellen, holott így ír ő kegyelme : egész könyvet irhatnék be a ti török mag tudománytokkal, talám ad is Isten módot benne, kiváltképpen ha tovább börzönködtök ti Calvinisták (minket ért e nevezettel) hogy bővebben mutathatom meg ezután, a juh öltözet alatt elrejtett tudománytokban való farkas körmöket. Ezért ajánljuk immár magunkat igazsággal, hogy ő kegyelme jöjjön el és mutassa meg azokat, mert mi nem esmerjük, tégyen ő kegyelme ennyi irgalmas-ságot velünk, ne hagyjon a tölle megismert tévelygésben elvesznünk. Kérjük e kegyes Lévitát, hogy ha látja a latrok fegyvereitől rajtunk esett sebeinket, térjen hozzánk, és az ő könyörületességének olaját ne vonja meg tőlünk. Ha tartozik ember felebarátjának veszedelmére menő ökreit megtéríteni, bizony sokkal inkább adós azzal, hogy ha látja felebarátját veszedelmes tévelygésben élni, eleit vegye, hozzá szólván az ő bölcsességének jó lováról, intse és megtanítsa. Mi bizony nem ismerjük, hogy tévelygenénk ; mert ki volna oly sült bolond, a ki tudva veszedelmes tudományt követne ? ha ő kegyelme eszébe vette, jöjjön el és dajkálkodjék velünk Istenért, ne hagyjon elvesznünk. Ha ő kegyelme velünk megesmerteti tévelygésünket, nem vagyunk vakmerő emberek, hogy nem engednénk az igaznak, engedünk, sőt ugyan igen meg is köszönjük ő kegyelmének, ha rajtunk könyörül. Hitemet adom azon, hogy ha ő kegyelme elegendőképpen megmutatja a feltett ígérését, mindjárt letészem azt a vallásomat, a melyet ő kegyelme megmutat hamisnak lenni. Tudom, emlékezhetik kegyelmed rólla mikor még velünk egy értelembé valátok, mikor szegény Nádasi uram Horváth Gergelynek isztikéléséből kezdé a követ mozgatni, mikor Crajszerus Doctort szegény Gábriel deákkal egygyütt a Hegyfalvi gyűlésünkben hozzánk küldötte vala ő nagysága intvén arra, hegy a mi vallásunknak egyenességét hátra hagyván, állanánk a tőlünk szokatlan vallásnak követésére. Mivel hogy bizonyos

választ kívánt ő nagysága, akkor is azzal ajánlottam magamat, hogy ha megmutatják hamisnak lenni vallásomat, kész vagyok az igazat amplexálni, kit Gábiel uram elegendő néven vett. Mind eddig haladott a megmutatás : hanem im most jutott Mihály uramnak eszébe, még én azon ember vagyok, csakhogy ő kegyelme igen hasábosan kezdette szántani a pallagot. Ha ő kegyelme placidius bánnék velünk, jobb kedvel szenvednénk : de ha ő kegyelme így ítélte hasznosnak a kezdetét, azt ő kegyelme meglátja. Mi senkinek ingerlésétől nem engedjük az emberiségnek határából beszédünket kivonattatni. Hiszem ő kegyelme, mikor szembe lészünk, Isten által minden szavainak okát adja. Jó dolgot kezdett ő kegyelme, kiről én ugyan azt mondom, hogy soha egész életében való praedicálásával annyi hasznot nem tett, 20 esztendőől fogva kivont kardjával, ilyen hasznos vágást nem vágott, mint most ; ha ő kegyelme eljön, (kiben én nem is kételkedem) és minket, kiket tévelygeni esmér, megtérít, bátor ő kegyelme ne fáradjon hirt nevet keresni Indiában mint a Jésuiták, megelégedhetik ezzel, ha minket megtéríthet utunkból. Vagyon is ő kegyelmének abban módja, a mint a kegyelmed előtt maga mentő leveléből látom, hogy a rutat széppé, viszont a szépet rúttá csinálja, hogy a genust spéciessé, és azt a spéciest genussá tégye, könnyen elhitetheti ő kegyelme véllünk, hogy noha generaliter írta az első levelet, de azt ugyancsak privatim Tholnai Istvánra értsük. A hol kegyelmed azt praetendálja, hogy semmi hasznát nem látja kegyelmed a kegyelmeitek közinkbe való jövetelének : mert közel kilencven esztendőől fogva laboráltak ebben minálunknál tudósb emberek, de véghez nem vihették, azért mi sokkal inkább nem vihetjük, nem csuda az hogy kegyelmed nem látja : mert eféle dolgoknak exitussa, mint jöendő dolog, csak Istentől láttatik ama mondás szerint : homo cogitat, Deus disponit. Továbbá, ha Zvonorits uram ő kegyelme, az ő kegyelme Rhetoricájának, kinek előljáró tündöklése, a maga mentő irásában megtetszik, nagy lobogással égő lámpását, avagy szövétnekét meggyújtja, e setét homályt és sűrű ködöt, kik miatt kegyelmed a dolognak hasznát még nem látja, mint egy fényességgel feltámadott nap, ide s tova veri, megritkitja és elosztatja, kétség nélkül azt remélem, hogy kegyelmed meglátja. Továbbá, lám Mihály uram maga bizonyítja, maga mentő levelében, hogy Isten, az ő isteni erejét a nevezet nélkül való Calvinistáknak meggyőzésében, az ő kegyelme erőtlensége által vitte véghez. Így most is, a mit a nálunknál tudósb emberek véghez nem vihettek, mert ők az ő nagy bölcsességek szerint, mélységes értelmeket kerestének, Isten a mi vékony tudományunk által kinyilatkoztathatja. Vagyon erre példánk, ama nagy, fegyverében és erejében dicsekedő Góliátot, ki előtt Saul minden hadával lappang vala, egy gyermek által veré a földhöz. Amaz Medianitákat, kiknek sokaságától az egész Izráel népe retteg

vala, Gedeon csak valami hitván lámpások zörgetésével megrettentvén, háromszázad magával dicsőségesen meggyőzőé etc. — — — — —

Irja kegyelmed azt is, hogy jól tudja azt kegyelmed, hogy ha szembe lennénk, ennél is nagyobb gyűlölségnek tüze indíthatná közöttünk. Mi bizony azt nem kívánjuk, hanem inkább szeretetnek köztünk való megerősítésére igyekeznénk; hiszen uram azért gyűljünk össze, hogy mindkét felől vizet hordjunk annak az átkozott tűznek, kit a pokolbeli ördög, némi dicsőség kereső eszközei által naponként gerjeszt, bóldogságos megoltására, avagy, ha meg nem ólthatjuk, ottan Zvonoritz uram a hegyes dárdával, kit az én orromba parancsolt hozni, nyisson utat a Colm tömlöcében busulgó szeleknek, kiknek kevergése miatt, a Rába két fele, gyakran földindulással bántatik, és azoknak hatalmával a tűznek lángját igazítsa, és értesse az ellenkező félnek házára, mint eddig is cselekedett mind szóval s mind írással, s így is végét éri, ha ő kegyelme töviből kiégeti. Praetendálja azt is kegyelmed, hogy ha most, mikor a Bűi Praedicator adott okot a háborúságra, azt merem irni, hogy házunkra jöttetek, mit nem mondanék akkor, ha Synodusunkba jönnétek. Tudom adott Isten kegyelmednek annyi értelmet, hogy megtudja kegyelmed a hivatlan vendégnek állapotjától, a hivatalos vendéghez illendő becsületet választani. Most uram magunk invitálunk, nem férne hozzánk a neheztelés etc. Ne tartson ő kegyelme attól, ne ítéljen minket oly maga feledőt (felejtett) embereknek, hogy még magunkat sem tudnók meg mértékleni és becsülni; vannak most is az én inspectióm alatt német atyafiak, kik kegyelmetekkel egy értelemben vannak, azok sem mondhatják, hogy őket oly aspere excipiáltuk volna, a mint kegyelmetek véli, nem persequaltuk, sem patronusink előtt nem instáltunk, sem szomszéd atyánkfiait és bizott urainkat nem sollicitáltuk, hogy őket jószágokból kiűzzék, mint Mihály uram cselekszik ura jószágában, és a szomszédságban lévő atyafiakkal is, kiváltképpen a Bűi atyafival és Szentgyörgyivel. Jöttek kö-zinkbe Vittemberga felől is, kik hozzánk confugáltak, humaniter fogadtuk őket és segítettük s promoteáltuk. A dunán túl való atyafiak is, közükbe menvén pápista papok, befogadták, leültették emberséggel synodusokba. Vóltak gyűléseinkben Göntz uram inspectiója alatt való seniorok, kikkel mi is emberséggel végeztünk, velők együtt ettünk, it-tunk, és cum benedictione váltanak el tőlünk. Azok minket jó kedvvel látnak, mi is őket, nem irogatnak egymás ellen, bizonyágink a mi hozzájuk megbizonyított emberségünkről azok. Soha mi senkivel azt nem cselekedtük a mit kegyelmetek a kegyelmetek Lövei gyűlésében a Ronconi Horváth Praedicatorral Machoropeus Istvánnal, ki mikor némi némü dolgáért olykor találkozott volna, mikor kegyelmeteknek gyűlése vólt, betért a kegyelmetek tisztességes gyülekezetébe látni, hallani, de kegyelmetek nemhogy jó szívvvel fogadta volna, hanem ugyan kiküldötte

a házból bosszuságos szóval, mondván : menj ki közzülünk mert ellenség vagy, nem akarjuk, hogy sem seregünkben sem tanácsunkban velünk légy. Erre kegyelmed bizonyosság lehet, ha valaki hinni nem akarja kegyelmetek felől. Mi a magunk emberségében senkire való tekintetből kárt nem teszünk. Azért ő kegyelme semmit ne tartson, mert bizonynyal illendő becsülettel látjuk. Gondot viselünk arra is, hogy a mi keresztyén Patronusink, hallgatóink és atyánkfiai közül, olyak legyenek jelen, kiknek méltósága, illendő félelembe, és egymáshoz való becsületbe tartsa mindenik félt. Akarjuk pedig otléteket, hogy előttök rakja ő kegyelme Mihály uram reánk, ne lehessen módunk a reánk rakott gyaláztatnak elrejtésében, ne mondhassa senki azt : gyaláztatban maradtanak, de titkolják, noha tudom én azt, hogy ha mi kárt vallanánk (kitől az Ur Isten óltalmazzon) akarnánk eltitkolni sem engedné Mihály uram. Panaszolkodik ő kegyelme Mihály uram, az akasztalásnak igéjéről, mentvén magát, hogy semmit nem ért az akasztalásnak mesterségéhez, nem vólna szemérem, ha tudna is ő kegyelme, mert az akasztalás sokképen értetik. Értettem én az ő emberséges szaváról, mert, a ki valakinek orrába viszen valami hegyes szerszámot, neki akasztja azt, ha kit hátba öklelnek, a hátának akasztalják a kopylát. Ha pedig ő kegyelme, ennél tisztességesb ígét talál az orrába való vitelhez ; annyival ékesb, csak meg ne sértsen. A hol ő kegyelme, a maga nemzetségére vonzza értelmét mondasának, ő kegyelme a maga árnyékával láttatik harcolni. Az ő kegyelme nemzetségének tisztesség adassék és becsület, azokat nem illik ő kegyelmének ide keverni, tisztességes mesterségnek nincsen gyalázatos emlékezete. Szóltam én, nem a mesterség szerént való akasztalásról, hanem a bosszuságos és gyalázatosról, melyet ő kegyelme a Bűi Praedicatorra bizott, arról mondtam, hogy ő kegyelme maga vigye orrába, a mint el is várom ő kegyelmét. Im azért, e jövendő Szent Fülöp, Szent Jakab napján, Köveskuton gyűlésünk lészen, melyről kegyelmeteket ujabban és idején certifikáljuk, ott Isten segítségéből szembe szóljunk egymással, mert a távol való írással, el nem igazodik közöttünk. Kérjük azért mégis szeretettel kegyelmeteket, hogy kegyelmetek méltóztassék jelen lenni a megnevezett napon és helyen, hogy eddig köztünk, sok keresztyéneknek botránkozásával uralkodott gyűlölségnek tüze megoltassék. Szeretet! Szeretet és Istennek kedves, s nekünk hasznos egyességben közinkbe plántáltassék, eddig egymás ellen való káromlások megszűnjenek, kiből dicsértessék az Ur Isten mind örökkön Ámen. Vestrae Reverendae Dominationis Amicus Stephanus Pathainus.

Pathai tudósítja Klazekavithot a reformátusok következő zsinatának helye és ideje felől, és arra Zwonaritsot elküldetni kéri :

S. P. D.

Ezelőtt való levelemben tett ígéretemről megemlékezvén, akarám kegyelmedet ujabban, et ex superabundanti, a mi jövendő gyűlésünknek ideje és helye felől certificálni, melyre mi Zvonorits Mihály uramat ő kegyelmét intettük s intjük is kegyelmed által, és bizonyosan elvárjuk, az ő kegyelme ellenünk tett gyalázatos és szidalommal teljes írásának megbizonyítására. etc. — — — — —

Lészen azért, mint e napi levelemben megírtam kegyelmednek gyűlésünk e jövendő Szent Fülöp, Szt. Jakab napján, azaz 1-o mai Köveskúton, Török István uram ő nagysága békességes helyen való jószágában, a helynek kegyelmelekhez közelebb vóltáért. Kérem azért kegyelmed szeretettel, hogy kegyelmed Mihály uramat ő kegyelmét intse; és püspöki hatalmával kénszeritse az eljövételre, noha a Poëta mondása szerint, a magától futó lovat sarkantyúval bántani nem szükség, mindazonáltal a vitéznek nem árt ékességért felkötni. Tudom én, hogy ő kegyelme, a kegyelmed méltóságát megbecsüli, a mint bizonyára illik is lenni, a mint kegyelmed maga írja, hogy kegyelmeden áll az, ha bocsátja kegyelmed közinkbe, avagy nem: kétség nélkül elhittem, hogy, ha a megtartóztatásra kegyelmednek hatalma vagyon, az elküldésre is. etc. — —

Kegyelmedet én ugy kerestem meg, mint Superintendenst, azért kegyelmed ugy viselje gondját, a mint kegyelmed legjobbnak és hasznosbnak itéli. Kegyelmed e levelemet megmutassa Mihály uramnak, hogy ő kegyelme azzal ne mentse magát, hogy ő kegyelmének hírével nem vólt, sem Superintendense által, ugy mint előljáró birója által nem citáltatott ő kegyelme. — Isten éltesse kegyelmedet kedve szerént való jó egésséggel. Datae Veszpremi 30-a martii Anno 1617. Vestrae R. D. amicus Steph. Patainus Superintendens.

3.

Bocskay István fejedelem, a tiszántúli és tiszánineni ref. lelkészek özvegyeit és árváit mindenféle adók, szolgálatok stb. terhe alól felszabadítja.

Kassa, 1605. Julius 5.

Nos Stephanus Dei gratia Hungariae Transsylvaniaeque princeps et Sicularum Comes etc. memoriae commendamus tenore praesentium significantes, quibus expedit universis, Quod cum uxores et liberi verbi Dei praeconum, post mortem et decessum eorum, crebro propter temporis diversitatem, praesertim hac tempestate in maximam et pene intolerabilem paupertatem simul et calamitatem devenire subque tectis aliorum misere et plane funesta facie divagari contingat, ad sedulam Reverendorum Joannis Syderii concionatoris oppidi Szepsi, item

Petri Alvinczy, Thomae Wary, Valentini Pataki et Pauli Leteney verbi Dei praeconum, pro partibus et in personis universorum Pastorum cis et ultra tibiscanorum, in his inferioris regni nostri Hungariae partibus degentium, ex synodo eorum generali, cum plena instructione, ad nos ablegatorum, intercessionem Serenitati nostrae factam, tum vero pietate et misericordia illa, qua ergo tales viduas, orphanos et oppressos, afficimur, moti, atque adeo volentes easdem gratia et pio favore nostro principali prosequi, ut scilicet moesta atque lugubris eorum conditio, aliquod specialis refugii et solatii decus capiat. Id universorum et singulorum verbi Dei praeconum seu ministrorum (ut praefertur) cis et ultra tibiscanorum relictis viduis atque orphanis gratiose annuendum et concedendum duximus, ut ipsae viduae, liberique universi, ubivis locorum in partibus inferioris dicti Regni nostri Hungariae, cis et ultra tibiscalibus, tamdiu donec nomen et titulum maritorum defunctorum gesserint, ab omni censuum, taxarum, contributionumque pensione, et servitiorum quorumvis exhibitione penitus exemptae, immunes et liberae existant atque habeantur, — prout eximimus praesentium per vigorem. Proinde omnibus et singulis fidelibus nostris spectabilibus, magnificis, generosis, strenuis, egregiis et nobilibus, comitibus, vicecomitibus et iudicibus nobilium quorumcunque comitatum, capitaneis, praefectis, provisoribus, castellanis arcium, eorumque vices gerentibus, prudentibus item et circumspectis iudicibus, juratisque civibus quorumcunque civitatum, oppidorum, villarum et possessionum cunctis etiam aliis iudicibus et officialibus in dicto regno nostro Hungariae constitutis et commorantibus praesentes nostras visuris, lecturis et audituris, horum serie firmiter committimus et mandamus, quatenus nos quaque easdem praefatorum verbi Dei ministrorum viduas, praesentes scilicet et futuras, cum suis liberis, tempus intra per nos concessum, ad nullam solutionem servitiorumque quorumlibet plebeorum exhibitionem, a modo deinceps cogere et compellere praesumatis, quin potius pro vestra pietate, in quantum fieri potest, necessitate ita exigente, eisdem pio et salutari sublevamine adesse velitis. Secus non facturi. Praesentibus perlectis et exhibenti restitutis. Super qua quidem gratiosa nostra annuentia et immunitate pro praefatis omnibus Pastorum cis et ultra tibiscalium relictis viduis eorumque liberis praesentes hasce literas nostras privilegiales pendentis et authentici sigilli nostri munimine roboratas gratiose dandas esse duximus et concedendas, harum nostrarum vigore et testimonio literarum mediante. Datum in libera civitate nostra casso viensi, die quinta mensis julii. Anno Domini millesimo Sexcentesimo quinto.

Stephanus. mpra.

Pergamen, viaszba nyomott nagy fejedelmi függő pecséttel.

PROT. EGYH. ÉS ISK. FIGYELMEZŐ.

33

Az illető vármegyei jegyzők az oklevél hátára feljegyezték, hogy Szabolcs, Szathmár és Ugocsa megyékben, ünnepélyesen kihirdettetett ezen oklevél. A szabólcsmegyei törvényszéki ülés Kárászon tartatott 1605. december 5-ikén; — Szathmármegyében már a közgyűlésen hirdettetett ki Óváriban 1605. feria quarta, in ipso festo beatorum Innocentium Martyrum, (azaz tehát szerda napon, december 28-ikán) Ugocsamegyében ismét a törvényszéki ülésen hirdettetett ki Sasváron, és pedig benyujtatott Almási János esperest és gyulai lelkész és Egri C. Miklós arдай lelkész által. Itt a kihirdetés megerősítés 1606. február 14-ikén történt. A vármegye hites jegyzője Bene Tamás volt.

Eredetiből.

4.

Intő utasítás akadémiákra induló ifju Nadányi János számára.

Nobili Juveni Johanni Nadanyi, peregrinationem suscepturo data Instructio.

Ez Instructio két dologra nez kivalkeppen. Elsőben Peregrinatio-ban, mind jarasodban s mind peniglen helyben laktodban mint visellyed magadat. Masodszor az tudományra, mellyért fogsz faradozni, miczoda uton s modon tehes szert.

Commune requisitumja minden Peregrinusnak ez : Ut habeat Pecuniam in Bursa, Prudentiam in Cerebro, patientiam in Sensibus.

Azert megh se gondold azt hogy hol mi aprolék molestiak nélkül az Peregrinatio-ban el lehes, mind azon által mind azokat prudenter superald, es semminek tarcz, arra vigyazvan az mit magadban fel töttél. Ehez penig hogy jo moddal juthas ket dolog szükséges, az fellyül megh irt requisitumon kívül : Tudniillik Sobrietas et Vigilia. Mert az jozan ember nem oly könnyen affcialtatik az dolgoktul, mivel azokat jo Consideratio-ban veheti, es igy az Praecipitantiat s azokbol szarmazható fogyatkozásokat elkerülheti. Ha vigyazo lészesz read következhetendő artalmakat elfordithatz magadrol, kart is nem vallasz, masok sem czalnak megh, es igy az busulasnak alkalmatossagat elkerülheted.

1. Ennekokaert mindenekhez az kikkel jarsz s Conversalkodol ilendőkepen familiaris légy, felettéb valo Conversatoria kivel boczatkozzal igen megh nezzed, s annak hozzád valo sinceritassat először kitanuld, ne higgy mindennek hertelen, mind azonalfal neis kételkedgyel akarkihez is ok nélkül. Egy szóval tutissimam observa mediocritatem.

2. Magad viselete legyen Compositus, hogy ha aetasodnak nem is, tudományodnak s fel tött czelodnak respondeallyon. Az nagy rendek előtt s tudos emberek előtt modeste es submisse viseld magadat, beszeded

mindazáltal bator légyen s distinctus et Clarus, s az kinek szollasz arra intentus légy, haszontalan dolgot, fundamentum nélkül való Historiat, sem azok előtt sem penig egyéb idegeny studensek előtt ne beszély; Jo ratiok nélkül temere semmit ne statualy; masok assertumjatis inconsiderate megh ne vesd. Az mikor ratiocinalkodol, sententiadat esküvessel ne bizonyíts, az sic volo, sic jubeonak békét hagy. ha ki tölled valamit kerd, arra ha tudcz megh felely apposite szoszaporitás nélkül, s te is oly kérdeseket igyekezzel tenni, s olly dolgokat tudakozni, az mellyek nagyra indult elmédnek jelei legyenek, hogy beszéded Gezemicze volta miat, utálásban magaddal edgyöt ne mennyen.

3. Az Peregrinusban megh kívantatik az Moderata Hilaritas (quae generosi animi indicium esse solet) mind az egessegedre nézve s mind penig azokra nezeve, kik közöt jár ember; mert mindenek de kivalképpen azok az nemzetek az Komorsagot es az Supina Taciturnitast (mely tebbened is vagyon rész szerent) ektelenul gyűlölik, conversalkodni is vellek nem kívannak. Azert mint hogy az effusa laetitia levissimum ostendit hominem, így az komorsagh est index animi duri. Azert az kik megh szólétanak akar mi uton modon azoknak modeste hilariter es örömetst felely, mert csak el hid am azt hogy az az nemzetseg senki utan nem szokot jarni, az mint ő hozzájok viseled magad, ok is azonkeppen te hozzád.

4. Szokas ott az Tanetasoknak orain az Academiaban hogy minek előtte az Professor feljön, tahat setálnak az Deakok s beszélgetnek; Te veled is fogjak azt czelekedni. Azert örömetst czeleked, mind szegeny-nyel, gazdaggal, jó dolgokrul igyekezzel vellek disseralni vagy hogy az Professiokban notalt difficultasokat agitallyad vellek. Az setálás is igen ususban vagyon nallok, olyankor is örömetst Conversalkodgyal s beszélges vellek mindeneket penigh czelekedgy cum hilari modestia.

5. Eztis meg fogjak czelekedni, hogy neha urfiak s egyéb jo Deakok hozzád mennek latogatni, ezekhez így viseld magadat Hogy ha eszedben veszed, magad eleiben meny cum reverentia excipiald, hazadban be híjd, semmi komorsagot nem mutatván. Hazadban osztan az az miről tudakozik arra felely, könyveidet megh akarja latni örömetst megh enged, ha ő derek dolgokrul tudakoz, te is alab való dolgokrul tudakozni ne igyekezzel. Hogy jo akaratod megh mutassad hozza, tarsadat az kivel lakol melled híván hozasz egy ital bort fel avagy sert, mint it való egy meszszelj vagy valamivel töb lenne, Üveg poharban töltve kinallyad, azomban az beszélgetes continualódyék. Mert ha semmit nem offeralsz sordidusnak itel, ha feletteb kinalod tobzodonak, ú is osztan azkeppen czelekeszik te veled.

6. Az uton mig mentek az hol szekerest kel fogadni, magad affelehez ne szoly, hanem Gasira bizd had ő pantolodgyek, mert az te allapo-

tothoz az azon az földön igen illetlen. Mindazonáltal igen ra halgas mit czinalnak, hogy azaránt is kitanullyad őket. Vendég fogadoban az hol meg szállotok, gondotok légyen rea hogy az Gazda ti nektek külön valo tiszta hazat adgyon ha lehet. Agyatokra tiszta lepedőt teritsenek, hogy valami moczok rátok ne ragadgyon. Ottis az alkuvast s egyeb Gazdackal valo szerződést Gasira bizd. Az Gazdaval s egyeb Vendegekkal, kiválkeppen ha emberseges emberek lésznek örömet beszelve familiariter.

7. Az Varosokon ne jarj magyar modra, kik az hol megszalnak azt kerdik először is hol az korszoma: hanem ezekre vigyaz minden derek varosokban mentedben. Elsőben az nevét megtudvan az Varosnak, meny végére ha magán való szabadsagaban vané az az varos, vagy valakinek subjecta. Masodsor ha subjecta az subjectiot mikeppen praestállya fizetesenne vagy mas uton, az is az kinek subjiatlatot ki légyen és miczoda Provisiója legyen az Varosra. 3° . . . azok s cum exteris kikkel vagyon Commerciumok, miczoda életnek mogya floreal leghinkab közöttök, miben excellal masok felet az az varos. 4° az tudományokban vadnak e Celebris tudos emberek, kiczodak és menyin lehessenek azok. Nemelyeket közzülök meg is latogassatok, mert az olyan nevezetes emberek nagy becsüllettel szoktak venni az Peregrinusoknak latogatásokat. Ez vegre nem artana ha megh Beczben szereznétek albumot hogy amit amot irnának bele az tudos emberek. 5° Mellyik religio floreallyon ott legh inkab; ha az mi religionk s végére mehettek hogy emberseges ember az Praedikátor azzal Conversalkodgyatok, es mikeppen férkezet be Vallasunk ma is miczoda Subsidiuummal tartassék annak végére menyetek, s egyeb ha valami singularis raritasok lesznek, azokatis meg tudgyatok, az mi observatióra valo az ilyen dolgokban azt feljegyezzétek.

8) Az Papista varosokon sem egymás közt, se masockal Theologice ne igen disputallyatok, philosophice szabad, mindazonáltal az hol rea szoretanak ához is hozza nyulhattok, de sponte vestra ne czelekedgyétek.

9. Az szallasokon miczoda religion legyen az gazda, avagy az Varosban az emberek, Curiose ne inquirallyatok s külső czelekedetből inkab, hogy nem kerdezkesek által mennyetek annak végére.

9. Ha oly varosban tanaltok menni az hol Academia vagy hol derek Gymnasium vagyon, abbol addig ki ne mennyetek, mig vagy Professiot vagy disputatitot nem halgattok s egy vagy ket Professorral megh nem ismerkedtek; de ha ackor nem talal lenni az tanítasnak ideje, addig ott ne varakoztatok.

10. Az mikor mit kerdeznek tölleték, az melljötök jobban tudgya azt az dolgot, az felellyen, egymás beszedet ne interturbálljátok, hanem figyelmetessek legyetek egy máshoz. Ha mi orszaginknak fogyatkozasit hozzak elő, az menyiben lehet prudenter tegallyatok, ha meg kell vallani oly ember előtt vallyátok megh az kik szanakozzanak inkab sorsunkon,

mint megh pökjenek bennünket, magatok is penig cum dolore visellyetek effele dolgokban had tudgyak megh hogy tijs ertitek miczoda hideggel faztok, az gyogyetasára vagyakoznatok.

11. Ugy igyekezzetek Beczből elindulni, hogy Ultrajectomra czélozzatok; oda erven akar mely szegeny Dragelt vegyetek elől, czak arra kerjeteK hogy . . . szallasara bennetek, vagy ha pda nem Fucius ur . . . akar mellyikhez.

12. Gasi egy könyvet tarczon, melyben Becztől fogvan mind Ultrajectomig az uttyat leirja, miczoda falukon es varosokon mentenek keresztül, hol mennyit költenek mind egyre mind masra, miczoda moles-tiakra tanalnak, hol es ki, miczoda jo akarattal excipiallya őket, s az Varosokat az szerent perlustralvan az mint fellyül megh vagyon irva. Akarnam ha Csehorszagra mennetek. Prágát Academiajaval edgyöt s az Czaszar udvarátis ki mostan ott vagyon meghlatnatok.

13. Ott az étel ital, szallas tartas dolgaban, az ot valo magyarok benneteket megtanetanak, köntöstök illendő légyen, emez amaz kirked-ségre ne vetemedgyetek.

Ekkédik az Peregrinatio. Már következik az tanulasnak modgya.

1. Elsöbenis ha felmégy az Literaturaknak meg tanulasahoz fogj, egynehány Historicusokat mind külső s mind Ecclesiasticusokat szerezen. Külső historicus jo leszen Curcius, Cornelius, Tacitus Livius ismet Bonfinius. Az Ecclesiasticusok közzül Sacra Historia Sulpicy, Tuanus, Slejdanus. Ezek közzül penig Curcius Sulpitius legh familiarisab lesz. Osztan Collocutorokat mint Erasmi Colloquia et. Ezeckel penig így élly : Az Historica Professiora be jarj, az könyv mellyet explical nallad légyen s ra halgas az Textusra. az minemü singularis observatiokat czinal s az minemü derekas Casusokat elől hord, azokra attentus legy, seött haza menvén leirni se nehezteld az Phraseologiaikat is az szerent.

2. Minden facultasra az mellyeket fogsz kivetni csinaltas egy egy tiszta papirosbol valo könyvet, s az Locus Communisokra eloszszad azokat. Azonkivül csinaly egy könyvet Cornu Copiaenak, melyet az Alphabetum szerint intitulalj melyben vagy olvasasban vagy professiokban s akarminemü exercitiumban valami szép sententiat vagy dictumot observalsz ird be a könyvben annak az betünek alaja mellyen kezdetik az sententia.

3. Nem eleg penig az Literaturat czak hallani s olvasni hanem in usu kel beszéd s iras által fordítani. Azért ez czelekedgyétek, az mely Authort egyitek olvas, ebed s vaczora felet kiki az mit olvasot s miről, elől beszéllye s az etel utan valo recreatiobannis arrol beszélgessetek. s meg peniglen Deakul s azoknak az Authoroknak stylusának observatiojaval

az menyire lehet. Így leszen az hogy az mit olvastok in succum et sanguinem vertalodik, egyyitek az mit olvas az mastoknak hasznalni fog. Ennek okaert egy Authort kíválkeppen mindketten ne olvassatok.

4. Az Historia es Literatura mellet az Logicat is tanulhad s az Politicát, melyre mind publice eljarj s mind penig privatum Collegiumot tarcz. Az olvasasban penig ilyen modot tarczatok : Hogy mivel az Philosophia nemczak nuda memoriát kivan hanem egyszersmind Judiciumot, az Judicium penig az reggeli orakon elesseb szokot lenni, Azert ackor inkab Philosophiat halgassatok. Az Historia penig es az nyelvek mivel magokban . . . tabilisek s nem annyira valo judiciumot mint memoriát.

5. Historiara is Collegiumot tarczatok, haromra rea fogtok érkezni ugymint Logicum Historicum es Lingvara. Azokban ugyan ezeknek Professioirais rea jarjatok, Ezeket elvégezvén annakutanna az Phisicához, Politicához s Ethicához fogj, azokra bizonyos Collegiumot tarczatok es bizonyos Jo authorokat szerevve jól megolvassatok. Ezeket is így elvégezvén meny által az Theologiara s egy Locus Communist ugymint Ame-siust meg repetalj : Mast edgyet bővebbet ugymint Maccoviust Altingot es Marosius Systemajat megh olvassad. Controversiakra s az Ecclesiastica disciplinakra Collegiumot tarcz.

6. Mikor azonban ezeket czelekeszed az Theologiaban az Juris Prudentianak Professiojara járhadz az Theologicus labort fel esztendő alatt véghez vivén, annakutanna Jurisprudentiara azok szerent Collegiumot tarcz, Mely mellet az Gallica lingvara es mathematicara Collegiumot tarthacz. Kiválkeppen az derekas Casusoknak decisiojara gondod légyen, es azokat notálni ne neheszteld.

7. Felettéb valo olvasással magadat ne obruald hanem ilyen modot tarcz az olvasasban, hogy az mit olvasz sok ne légyen, de considera légyen s rea vigyaz az mit olvasz ha tudtade azt azelőtt vagy nem. Ha tudtad visgald meg ha az szerent tudtade az mint azaz Author tartya, vagy valamiben recedal ő az te sen(ten)tiadtul ; Ha penig nem tudtad megh ály rajta es iteratis vicibus megh olvasvan vegyed jo consideratioban elmedben forgassad es mentül hamareb ha kivel lehet beszélges is rolla. sot ha oly dolog leirni is ne neheszteld az magad notai közze. Így keves olvasasod is hasznos leszen. Másképpen ha sokat olvasis csak füstbe megyen.

8. Az disputatiokban es professio halgatasban ez modot observald. Az disputatioban singulariter arra legyen gondod. Hogy meg tudgyad miben allyon (a) status controversiae. Ra vigyaz miczoda objectiokat hoznak elől, mindgyart ved Consideratioban ha meg tudnale rea felelni avagy nem, avagy olvastale valahol arról. Ha meg tudnal rea felelni, vigyáz arra ha az Professor felelete edgyeze az tieddel vagy az kit te olvastal, ha eggyez Confirmalóddol tudomanyodban ha nem edgyez vigyaz

rea miben különböz, es observald. Ha penig meg nem tudtal volna felelni mind az objectiot tanuld meg mind az rea valo feleletet.

9. Az professio halgatasban az legyen az observatioid az mit az olvasasban irtam. Az disputatiokban gyönyörködgyel egymas közöt valo vexatiotok gyakorta legyen. Publice is opponaly az mikor ideje lesz, igen igen gyakran mindazaltal ne mert unadalomban mégyen, Az Privatum Collegiumokban akar minemü difficultasokat szabadossan proponalhacz. Olvasasban tanaltatot derék difficultasokrukr conveniald abban az facultasban valo Professort az melyhez tartozik az könyv. proponalvan neki libenter expediállya az difficultasokat.

10. Mihelt felmegy az Belga nyelven kapdos es Vaczora utan egy darab időn per modum recreationis exerceallyatok azt az nyelvet, mert boldogtalan állapot nem erteni az nepnek nyelvet az hol ember lakik.

11. Mikor mar Belgiumban jól meg szoktad az lakast, es az Belga nyelven alkalmasin tudcz beszélni az Anglusba is kapj bele valamennyire s egy olykor randuly be Angliaban, jard meg azt az orszagot is. Londinumban keresd meg Isacus Garedet. Az academiakotis megh jard Oxoniumban Franciscus Barsdel d Medicinae doctort az ki it Varadon is lakot keresd megh, ot mindazonaltal hogy sockaig lakjal nem jovalhatom mivel az studiumok ugy nem florealnak, mint Belgiumban. Mindazonaltal azt az alkalmatosság mutattya meg, addig talan mas ujjab Informatioval is ertethetlek. Az Galliai Peregrinatio mint legyen arrul ez utan informallak. Ha Püspöki Janos haza jö annak utanna jobban tudlak informálni.

12. Az Anatomica Professioakra, mikor anatomizálnak diligenter rea jarj, Bartholinust megh szerezd a Lejdai editiot, abbul ad situm partium, earundemque functiones a Professore applicatas megh tanuld, mert sem egessegedre egyebkent gondot nem viselhetsz, sem jo Philosophus nem lehez.

Eredetije — mely a legutolsó 12-ik pont kivételével Nadányi Mihály János apjának autographuma — a Nadányi család leveles ládájában ivrétü papiron van, P.-Kovácsiban.

Erről másoltam G é r e s i K.
1878. jun. 6.)*

*) Nadányi János, kinek használatára ezen Instructio irva van, fia Nadányi Mihálynak, kit 2-ik Rákóczy György fejedelem 1659-ben a fogarasi várban kivégeztetett. Nyughatatlan embernek kellett lenni Mihály urnak, épen mint apja Nadányi Gergelynek, kit 1614-ben a Báthori Gábor fejedelem meggyilkolásáért a szászmegyesi gyűlésen a toronyból levette összeapritottak. Nadányi Mihály — mint az egykoru családi levelekből kitűnik, — már 1-ső Rákóczy Györgyre is nehezelt, és őt ki által magát

Egyházi és iskolai krónika.

Németország. Evangelikus egyetemek egyetemességi gyűlése. — Porosz biblia-terjesztő társulat. — Gusztáv-Adolf-egylet nagygyűlése. — A stóla eltöröltetésének ügye. — Protestáns-egylet közgyűlése. — A felekezeti szellemű olvasóskézi könyvek. — Felsőbb iskolák tanítóinak tudományos működése.

A múlt évben, több egyházi célú német evangelikus társulatok egyesültek egymással a végre, hogy néha-néha közös gyűléseket tartsanak. Az ilyen első gyűlés múlt október hó 8—9. napjain tartatott Magdeburgban. Két főtárgy jött tüzetes előadás és megvitatás alá. Az első: a socialis kérdés az evangéliom világánál. Két előadó volt, t. i. Beyschlag hittanár és Báró Goltz nemzetgazdászati tanár. Mindkettő megegyezett abban, hogy a keresztyénség a humanitás és szeretet elvé-nél fogva, hiven igyekszik az élet nyomorain enyhíteni, de távol van minden vagyon közösségtől és nivellirozástól; sőt miután az Isten országának s az emberi élet felsőbb és nemesebb örök érdekeinek szolgálatában áll, semmiféle időszerű, változékony szocialistikus párthoz s mozgalomhoz nem csatlakozik, hanem azoktól függetlenül, a társadalmi romlottság és nyomor erkölcsi gyökereivel foglalkozik. A másik tárgy ez volt: A világi férfiak helyzete az új egyházalkotmány alapján. Ennek is két előadója volt, t. i. Hartung gymnaziumi igazgató s Rogge udvari predikátor. Minden oldalról megegyeztek abban, hogy a világi férfiaknak az egyházi kormányzatban való rendszeres és tényező részvételöktől nagyon sok üdvöst lehet várni. Báró Goltz a hittanár, ettől várja például az orvoslatozt az egyház szegénysége, a lelkes és gyülekezet közötti feszült viszony, a közérkölciség hanyatlása és a theologiai doktrinárismus ellen. Mindez azonban csak úgy lesz várható, ha a világiak szorgalmasan részt vesznek az isteni tiszteletben, a sákramentomokban stb. stb.

némely birtokaiban megrablottnak hitte, a váradi megyegyűléseken több ízben sértő szavakkal támadta meg. 2-ik Rákóczy György ellen — Szalárdi tudósítása szerint is — Moldva és Havasalföldön különböző politikai vállalatokba kezdett, s ez lön oka kivégeztetésének. Kevéssel halála előtt kelt végrendeletében, a legerősebben meghagyja egyetlen fiának Jánosnak, — ki már ekkor Hollandiában tanult, hogy a papi pályára lépjen, vagy theologiae professor legyen, a mint az apa és anya már születésekor ezen pályára szánták.

Nadányi János született Nagy-Váradon 1643. jul. 18. Apja, nevelőjének Enyedi Gáspárnak társaságában már 14 éves korában kiküldte Hollandiába, úgy látszik egyelőre nem egyetemre, hanem Amsterdamba Amos Comenius kezei alá. Legalább a Nadányi János albumába már 1657. máj. 27-én be van írva Amos Comenius neve; míg a többi beírások csak 1659-ben kezdődnek. Valószínűleg ekkor lépett az egyetemre. Majdnem teljes 8 évig volt folytonosan külföldön. Beutazta Angliát, Franciaországot és Helvetiát, de ideje legnagyobb részét a holland egyetemekben töltötte. 1659-ben együtt volt Utrechtben Martonfalvi Györggyel és Jászberényi Pállal. Al-

A porosz bibliaterjesztő főtársulat mult október hó 23-án tartá évi ünnepélyes ülését. A közelebbi évben 47,950 egész bibliát s 9596 újtestamentomot terjesztett szét. 1869 óta mind tagjainak számára, mind pénzerejére nézve folytonos hanyatlásban van; de azért nem csügged, sőt legközelebb is egy revideált német biblia kiadásában fáradozik.

A Gusztáv-Adolfegylet jelen évi nagy gyűlése szeptember 17–20. napjain tartatott Hamburgban nagy részvét mellett. Évi bevétel 708,890 márk volt, 30,000-el kevesebb mint az előző évben. Segélyeztetett a mult évben 2617 gyülekezet, bevégeztetett 30 templom és 15 iskola építése. A jövő évi gyűlés Magdeburgban fog tartatni.

Poroszországban komolyan foglalkoznak a stóla eltörlésének kérdésével; az egyházi főtanács a legközelebbi zsinat eleibe szándékozik azt terjeszteni eldöntés végett, s hogy a szükséges előmunkálatot megtehesse, 135 kérdő pontot intézett a lelkészekhez. Berlinben magában 260,000 márkra lenne szükség évenként a stóla helyettesítése végett. Örülnének, ha a pusztán egyházi szükségeket, az állami adónak 6–7 percentével fedezni lehetné, vagyis nem kellene magasabb egyházi adót vetni ki.

A német protestans-egylet mult október hó 9–10. napjain Hildesheimban tartá évi nagy gyűlését, s azzal kapcsolatos isteni tiszteletét, és pedig valamely egyleti teremben, mert a templom nem engedtetett át számára még isteni tisztelet végett sem. Az elnök Dr. Techow volt, a ki a többek közt azon alapelvet enunciálta, hogy nem kell többé nemcsak semmiféle hitvallás, de semmiféle közös alaptan sem, hanem az egyházi tan egész mezején, minden egyes ember feltétlen szabadsággal birjon. Az egyik előadó Richter lelkész is a tanszabadságról beszélt, s úgy látszik hogy egészen oly messze mégsem ment, mert egyik alaptételében azt kívánja, hogy az evangyéliom alapján kifejlődött különböző irányzatok között legyen egyenjogúság; azt is elismeri, hogy az egyházban, csakugyan kell a tanszabadságnak bizonyos határának lenni. A második napon még két előadás tartatott s az egyik szinte a socialismusról s ennek folyamán sok lelkes és igaz szó mondatott.

buma a kor sok nevezetes tudósainak emlékirásaiban gazdag. 1664. decemberben még Baselben, de már a következő 1665. év jan. 10-én Bécsben találjuk, honnan Erdélybe ment, és nagyenyedi theologiae professor lett.

Még külföldön léte alatt írta és nyomtatta ki a *Florus Hungaricus*. Enyedi tanár korában fordította — bizonyosan a Pápai Páriz Ferencz befolyása alatt, mivel igen jó komaságban élt — Mizald Antal orvosnak fűvész-orvosi könyvét.

Enyedről némi kellemetlenségek miatt (I. Bod Péter Magyar Áthénasát) Magyarországra jött, és Nagy-Bajomban lett pap, talán közvetlenül Nórádi Mátyás után. 1690. táján vitkai pap is volt Szatmármegyében, de aztán ismét visszament Bajomba. Életének nagy részét családi jószágainak legalább részben visszanyeréséért folytatott pörlekedésekben töltötte. Életének végső csapását azon szerencsétlenség adta meg, hogy a Rákóczi mozgalmak alatt nemcsak bajomi háza és pinceszéje lett feldulva, hanem a nagyobb biztosság kedvéért Debreczenbe szállított és itt Rápolti Mihály papnál elhelyezett családi becses okleveleit is elpusztították a labancok. Meghalt 1707-ben jul. 18-án Nagy-Bajomban.

G. K.

Említettük volt e folyóirat egyik közelebbi füzetében, hogy a berlini községi iskolákban némely oly kézi és olvasókönyvek letiltattak, amelyekben egyik vagy másik felekezet, állítólag megbotránkozhatnék. Most ezen tilalom csakugyan megszüntettetett, de csupán a könyvek újabb kiadásáig s ekkor az illető pontok végleg kihagyatnak belőlök.

A művelt külföldön s különösen Poroszországban nagy gond van arra, hogy a felsőbb iskolák tanítói, illetőleg tanárai, működnek-e a komoly tudományok mezején. Alkalmas kézi könyvek írása, előadások tartása a nagy közönség előtt, valamint a napi sajtó mezején való közreműködés is, még mind nem elég az oly tanárok részéről, akik kitüntetésre és előmenetelre tartanak igényt; hanem az önálló tudományos buvárlat s az egyes tudományágak tényleges előbbvitele is megkívántatik. Legközelebb a porosz miniszter, a most mult öt évről, részletes kimutatást kívánt ez ügyben. — Ilyenformán van ez külföldön a lelkészekre nézve is; sőt ezek néhol, 60 éves korukig, évről évre tartoznak bizonyos kitűzött feladatokról tudományos dolgozatokat írni s azokat az illető felsőszékhöz beküldeni.

Nagy-Britannia. Népiskolák állása. — Smith skót tanár úgye.

A legközelebb megjelent kimutatás szerint a mult évben Angliában és Walesben 15,187 népiskola találtatott három és fél millió iskolát járó gyermek számára. Az iskolakötelesek közül egy hatodrészt még folyvást teljességgel nem jár iskolába; a tényleg iskolába járók közül is egy negyedrészt a legtöbb esetben távol van. A főtantárgyak folyvást az írás, olvasás, számolás. Természetes, hogy különösen a városi iskolákban még rendszerint egyebek is; de még Londonban is nagy a panasz, hogy pl. a történelem igen szárazon tanítatik s jóformán csak rideg számadatokból áll.

Már harmadik éve, hogy a skót szabad egyház hatóságait, az általunk is ismételve említett Smith hitvánár ügye foglalkodtatja. A jelen évi glasgowi közzsínaton csak 301 szavazat 278 ellenében nyilvánította őt formaszerű vizsgálat alá veendőnek; ámde viszont, az összes szavazatok két harmada előre kimondotta, hogy ha a vád bebizonyosodik is, hivatalát el nem vesztendi. Egész büne csak az, hogy a mózesi könyvek V-ikének mózesi eredetét és Istentől ihletését kétségbehozta, s ezáltal a westminsteri hitvallást megsértette. Az aberdeeni presbyteriumban, egyh. megyei tanácsban, amelyhez mint illetékes első bíróságához utasított az ügy, sok tusakodás után utoljára is magának Smithnek nézete jutott többségre, melyszerént a közzsínat tévedett midőn azt vélte, hogy a westminsteri hitvallás meg van sértve, mert ez, a fenforgó kérdéstről, hogy t. i. az ötödik mózesi könyv, inspirált-e avagy nem, — semmit sem szól, s ő maga Smith is elismeri, hogy az a könyv valóságos prófétai eredetű és Istentől ihletett; ha ezen meggyőződése nem volna, s az egyház hitvallását csakugyan megsértette volna, tüstént önként elhagyta volna hivatalát. Az ügy, a jobban informálandó zsinathoz tétetik vissza.

Franciaország. Egy új mozgalom a protestantizmus javára. — A spiritizmus terjedése. — A római katolikus egyetem virágzása.

Reveilland troyesi ügyvéd és hírlapíró a római katolika egyházból kilépett, mert az, őszintén a társadalmat, a családot, a hazát végromlással fenyegeti, szint így a Franciaországban uralkodó más hatalom az atheizmus is. Ő tehát sem egyikhez sem másikhoz tartozni nem akar, hanem üdvöt egyedül a vallásban, még pedig az evangéliumi protestáns vallásban keres. Őt az legkevésbé sem riasztja vissza, hogy a francia s más protestáns egyházakban a tan felett jelenleg belviszály uralkodik; többre becsüli azt mint Rómának merev hitettségét. Ugy írják, hogy példáját több tekintélyes férfiak követték.

Hogy a helyzet mily különös lehet Franciaországban, azt a többek közt a következő adatok is mutatják. A spiritizmus babonája, mely szerént a holtak lelkei az élőknek megjelenhetnek és ezekkel társalkodhatnak, 1871 óta nagy terjedést nyert, híveit Franciaországban két millióra, magában Párisban 30,000-re teszik, akik hetenként rendszeresen összejönnek s vallásos komolysággal várják s élvezik a lelkek megjelenését.

Jellemző az is, hogy míg igen sok plebánia — jelenleg mintegy 1100 — számára nem akad plebánus, s így nem látszik elég erős vonzereje a római katolicizmusnak, a párisi ultramontán egyetem, amely negyedik éve hogy fenáll, legalább barátainak tudósítása szerint rendkívüli virágzásnak örvend. Három szak van: jogi, irodalmi és természettudományi. Magában a jogiban legközelebb 25 hallgató volt, a természettudományi gyűjtemények és laboratóriumok, vetekednek az államéival; évről évre új tanszékek jönnek létre stb.

Helvétzia. A javított bibliafordítás ügye. — Elbocsátott lelkészek kárpótoltatása.

A helvét német protestánsoknál közhasználatban levő bibliafordítás kijavításának ügye jelenleg azon ponton áll, hogy Kautsch bázeli tanár, akire a revisio bízott, a szentírás különböző pontjairól próbarevisiókat, mutatványokat nyújtott be azon hét tagu bizottsághoz, amelyet az illető kántoni egyházi hatóságok neveztek ki avégre, hogy a revisiot ismét átnézzék, megvizsgálják, helybenhagyják stb. A Kautsch által benyújtott munkákat következő bibliai részeket foglalja magában: I. Moz. I—IV. Zsolt. XVIII. XXV. Példabeszédek X. Ézsaiás VII—XII. Máté I—VII. János XII. XIII. A Galatákhoz írott levél egészen. E munkátat most, legnagyobb részben a helvét bibliai társulatok anyagi segélyével, a bizottság kinyomatta s felhív minden illetőket, hogy az év végéig észrevételeiket küldjék be. Ekkor fogja eldönteni a bizottság, hogy netalán újabb erők felvételével folytattassék-e a munka, vagy pedig jobb időkre félretétessék. — Aligha jobb nem lett volna nálunk is ilyenforma eljárást követni; t. i. először csak 3—4 próbaívet nyomtatni különböző helyekről, s azt nemcsak a nagy közönségből netalán önként vállalkozókkal, hanem az egyházkerületek hivatalos megbizottaival is megvizsgáltatni. — Most már úgy látszik, hogy nálunk ezen nagyfontosságú ügy sem fog, még az első stádiumon sem áttaszíthatni úgy, hogy a viszályok és kölcsönös keserőségek elkerülhetők legyenek.

Helvétziában a legtöbb helyen a papokat is az állam fizeti, s mint-hogy néhol az államtisztviselőkre ki van mondva, hogy időnként tisztujtás alá esnek, végrehajtják ezt a papokon is. Azon papoknak azonban, akik megállható ok nélkül újból el nem választatnak, kárpótlás adatik. Zürich kántonban nem régen, egy ifju lelkésznek 4500 frank, másfél évi fizetés adatott kárpótlásul, egy már éltes lelkésznek pedig, halála órájáig évenként 1600 frank. Jövőre az ilyen kárpótlás legalább 1 s legfelebb 3 évi fizetéssel fog felérni.

Hollandia. A szabad ref. egyház ez évi zsinata.

Az államegyházból 1838-ban vált ki Hollandiában egy kis töredék, mely többé nem fogadta el az államnak sem segélyét, sem rendelkezését. Kezdetben parányi kis egyház volt ez, most már 121,411 lélekkel, 335 templommal, 253 lelkészi hivattal, ezek számára virágzó özvegy s árva intézettel, egy lelkészképezdével melyben öt tanár működik s többrendbeli jótékony intézetekkel bir. Jelen évi zsinatát aug. 14—23. tartotta Utrechtben. Tagjai : minden egyházmegyéből akár kicsiny akár nagy, 2 lelkész és 2 világi; az elnök egy világi férfi, aki kitünő hatalommal van felruházva. stb.

Belgium. A klérus nagy befolyása az alsóbb néposztályra.

Az újabb időkben, a művelt körökből, hatalmas mozgalom indult a klérus ellen, de ez sem hagyja magát, s jól tudván, hogy azé a jövő, akié az iskola, az összes köznevelés mezején nagy hatalomra tett szert; az állam és a községek fizettek hűségesen, vagyis ők tarták s tartják fen az állami és községi iskolákat, a klérus pedig parancsol azokban. Így van ez jelenleg is különösen az elemi iskolákra nézve. A klérus egyenesen felhasználja a gyóntató széket is, hogy nemcsak a tanítók, de a községi előljárók felett is teljes mértékben uralkodhassék az iskolaügyben.

Olaszország. Valdensek ez évi zsinata. Protestánsok Rómában. A pápa egyetemet akar állítani.

A valdensek ez évi zsinatát, mely Torre Pellicében, szeptember 2—6. tartatott, egy nagy konferenzia előzte meg Turinban, ahol 45 lelkész mellett 56 világi egyén volt jelen. Értekeztek az újabb időkben keletkezett szabad evangyéliomi gyülekezetekkel való egyesülésről, — eredménytelenül. Szóba jött az egységes liturgia is, de ezen ügy sem végeztetett be. Különös kegyelettel emlékeztek egy Rostagno nevű nem rég elhunyt ifju lelkészről, aki huzamos időn keresztül képezte magát a berlini egyetemen a theológiára és lelkészi hivatalra Ezen ifju lelkészhez, az ő csendes haldoklásának óráján e kérdés intéztetett: „Tökéletes-e az ön lelki nyugalma?” — „Oh az enyim, a magamé nem!” felele ő; „hanem az, amelyet nekem az én Megváltóm ajándékozott; — az, tökéletes igenis!” — A zsinaton előleges lépések tétettek a presbyteri egyházalkotmány elfogadásához s az olasz nyelvnek hivatalos egyházi és iskolai nyelvvé tételéhez.

A pápa nagyon aggódik afelett, hogy Rómában 8 év óta négy protestáns szekta vert gyökeret, s Róma törzsökös lakói közül is számos

követőket nyert. Iskolája s temploma mindegyiknek van és pedig látogattott. A pápa tényleges lépéseket akar tenni a protestántizmus terjedése ellen; majd meglátszik tehát, hogy vajjon a vallásszabadság nem pusztán szó-e az új Olaszországban?

A pápa az egykori római egyetemet is újból fel akarja állítani s emellett még a vidéken is több ultramontán szellemű főiskolákat létrehozni, hogy a szabadelvű állami egyetemi tanárok veszedelmes működése ellensúlyoztassék. — Nálunk Magyarországon, a szabadelvű államkormányát a hazafias klérussal szövetkezve, minden szó nélkül is híven elvégzi a pápa tisztét.

Svédország. Vallási izgatottság. Zsinat.

Ezen országban, amelynek egyházi szüntügy-mint politikai életéről, kivált nálunk oly keveset lehet hallani, legközelebb igen mélyreható vallásos mozgalom indított meg Waldenström segédtanár által. Ő különösen a Krisztus helyettes elégtételének dogmáját támadta meg, s e kérdéssel, melylyel nálunk alig gondolna valaki, magának a népnek kebelében is oly mozgalmat támasztott, hogy legközelebb főleg épen annak lecsendesítése végett nyitott meg az országos zsinat, amelyben itt, a mindenkor evang. király is, törvényhozó társa az evang. egyháznak.

Finnország. Életjelenségek.

A finn evangélikus atyafiak is élnek s bár nagyon el vannak szigetelve az ugynevezett kultur népektől, mégis haladást mutatnak épen az evang. egyházi téren is. E haladásnak egyik zászlóvivője a nem rég elhunyt kitűnő tanár és író Ingmann vala, aki a német protestáns theologia mezején alapos jártassággal bírt, de a bibliához s annak alapján a Beckféle irányzathoz, a leghatározottabban ragaszkodott. A másik vezérférfi, a már szinte elhunyt Schauman püspök vala, aki az egyháznak még 1686-ban keletkezett törvényei helyébe, újak alkotását eszközölte, még pedig olyanokét, amelyekben az egyház önállósága meglehetősen biztosítva, s a képviselő a zsinatokon keresztül vive van. Rendkívül sajtós és tanulságteljes jelenet, hogy imé egy a muszka koronához tartozó elszigetelt ország vagy tartomány evangélikus egyháza, nagyobb szabadságnak, nyugalomnak és haladásnak örvendhet mint mi!

Muszkaország. A népnevelés állása.

A hivatalos lap legutólsó jelentése szerint, az elemi iskolák száma, az összes muszkabirodalomban 23.636. Ezek számára azonban, távolról sincsenek még alkalmas tanítók. Állítatnak fel évről-évre képezdék, de ez még mind kevés. Vannak kormányzóságok, amelyek terjedelmökre nézve felérnek Belgiummal s nincs bennök egyetlen képezde sem. Jellemző, hogy a létező 58 képezdében nemcsak az ilyen-amolyan tanítóságra, hanem emellett még valami kézi mesterségre is rendszeresen kiképeztetnek a növendékek. — Az iskolakötelesek közül csak egy tizenkettő rész jár iskolába úgy ahogy, az iskolába járóknak is csak egy harmincötöd része leány.

Oláhország. Iskolák állása.

A legközelebbi orosz-török háboru kezdetén különösen a bécsi lapok rendkívül gyalázták Oláhországot műveletlensége miatt. Hogy ezen vád nem volt egészen alapos, azt az oláhországi iskolák jelen állása nyilván mutatja. Falusi népiskola van 2014, 1857 fi s 159 nőtanítóval s 52,246 tanulóval; városi népiskola van 234, 345 fi és 221 nőtanítóval; 27,285 tanulóval. Középiscola van fiuk számára 35, leányok számára 10, 468 tanárral, 7754 tanulóval. Szakiskola van 26, 213 tanárral, 1635 tanulóval. Magán iskola 214. A bukaresti és jassyi két egyetemben van 63 tanár és 669 tanuló. Igaz, hogy mindez még egy nyólcadrészét sem teszi azon magaslatnak, amelyen pl. némely német államokban az iskola-ügy áll; de a közelmúltat tekintve is, mindenesetre haladás.

KÜLÖNFÉLÉK.

Egypár szó a zsinati előkészületek ügyéről.

A tisztelt olvasók mind az egyházi mind a politikai lapok tudósítáisaiból tudni fogják, hogy a zsinati előmunkálatok elkészítésére kiküldött kis és nagy bizottságok, a folyó november hóban ismét egybe-gyültek és néhány napig tanácskoztak Budapesten. E tanácskozások folyamáról, annyit amennyit, tudni lehet az említett lapokból. A dolog érdemére tekintve különösen sajnáljuk, hogy noha ismételve kimondatott, s a bizottságoknak konventileg is utasításul adatott, hogy az előmunkálatokat indokolni kell; s noha a dolog természete s a minél biztosabb célhozjutás érdeke azt kívánta volna, hogy ezek az indokolások, természetesen magokkal az előmunkálati tervezetekkel együtt, minden egyes bizottsági taggal jóelőre közöltessenek: ez nem történt, — s hiszem, hogy talán nem is történhetett meg, hanem mind a múlt májusban, mind most legközelebb, bizonyos sietséggel és véletlenül, egybehívtak a bizottsági tagok anélkül, hogy az eléjük terjesztendő munkálatokat, illetőleg azok indokolásait kellően ösmerhették volna. Na de se baj, ha már egyszer így történt, hát megvan! Ámde az meg már mindennél bizonyosabb, hogy amely előmunkálatot bármelyik bizottság tényleg elfogadott, azt bizonyos indokolások a lapján kellett elfogadnia, és imé, mind e mai napig nem láthattuk sem a májusi, sem a novemberi, már hetekkel, illetőleg hónapokkal ezelőtt tényleg létrejött, megtörtént indokolásokat, holott egy jóra való nyomdában, egy-két hét alatt a novemberieket is, magokkal az illető előmunkálatokkal együtt bizvást ki jehetett volna nyomtatni. Vajha amint a munkálatok és indokolások valamikor csakugyan megjelennek, ne hivatnék megint össze hirtelenséggel a konvent, hanem adatnék elég idő arra, hogy mind magok az erre konventileg felhívott egyházkerületi hatóságok, mind az egyébféle hivatalos teendőkkal is terheltek egyesek s különösen a konventi s bizottsági tagok, kellően áttanulmányozhassák az egész ügyet! Bizonyval nem akar közülnök egyetlen okos ember sem, hasonló lenni a latin költő paraszjához, aki a folyam tulsó partjára át akarván menni, leült a partra, hogy t. i. ő bevárja csendesen míg lefoly a víz; de másrésről ugy sem akarunk jární mint Balázs gazda, aki oda sem nézve a hirtelen megáradt folyamnak, neki hajtott; hiába figyelmeztették hogy belevész a lova, ő kegyes érzellemmel azt felelte, hogy majd megint ád az Isten lovat, s nagy hüh-hóhval, valóban

át is akart volna ő menni a folyamom, de beleveszett lovastól együtt s emlékéért tartja ten eme kedélyes magyar közmondás : Hüh! bele Balázs! lovat ád Isten! Nincs a dologban egészen tréfa Uraim! Miként általában az egyházi, ugy különösen az egyházpolitikai és egyházszervezési kérdések folyama, valóban meg van áradva. A demokochlombureau- aristo- és többrendbeli más kráziára, centralizázióra, uralomra stb. törekvések, valamint a hazai politikai közélet mezejéről egyházi körünkbe is átsapott különbféle ragályok, továbbá a messze haladt külföldi komoly egyházi tudomány és irodalom mintmegannyi csendes majd rohamos eszések, annyira megáraszták azt a folyamatot, hogy aki azon csak oly könnyed készüllettel akar áthajtani, mint ezelőtt csak 20—30 évvel is valóban lehetett, az aligha ugy nem jár, mint Balázs gazda járt. — Ha a dolgot el nem sietjük, hiszem, hogy az Erdélylyel fenforgó differentzia, ha el nem enyészik is egészen, legalább szelidül. Én részemről nem nagyon csudálkozom rajta, ha Erdély némely tekintélyes fiai erősen ragaszkodnak saját alkotmányukhoz, amelyet ők századok romjaiból és zürzavarából csak a legujabb időkben építének fel és pedig önmaguk, és amely több lényeges ponton bizonynyal sokkal különb mint a mienk. Most egyelőre még bajos nekik akár egészen ott hagyni ez uj hajlékot, akár holmi módosításokat tenni azon, kivált mikor még azt sem tudhatják bizonyon, hogy mi és milyen lesz tehát az, amit a magokéért cserében kapnának. Egyáltalában nem tartom célszerű és tiszta munkának azt sem, ami pedig már foganatba is kezdett vétetni, hogy t. i. az öt egyházkerület közös alkotmánya, illetőleg annak most még csak terve, Erdély számára való fen tartásokkal stb. speketessék meg. Ha sikerül a négy egyházkerületnek egy oly szilárd és minden tekintetben célszerű alkotmányt létrehozni, amelyről majd az erdélyiek is, legalább néhány év tapasztalásából, látni fogják, hogy az minden tekintetben különb mint az övék, őszinte készséggel fognak hozzánk csatlakozni; addig pedig mig ez eljőne, aligha elég nem lenne csak a pusztá szövetkezés lehetőségét fenhagyni az országos egyházi főtanács és a zsinat fokozatánál; ezen alul pedig teljes tökéletes autonomiát hagyni fen Erdélynek, sőt épen magát a legfelsőbb fokozaton való szövetkezést is a lehető legtágabb módozattal biztosítani számára. Egyébiránt szabad legyen e tárgyra vonatkozólag végül felemlitenem, hogy ha körülményeim engedik, elhatározott szándékom, egyházszervezkeedésünk ügyéhez, önálló műben, tüzetesen hozzá szólni. Jóakaróim figyelmét és pártfogását, előre is kérem ez ügyben.

Magyar protestáns egyetem.

Ismét lelkesen felhangzott egy szép eszme, ezuttal a dunántúli ref. egyházkerület legközelebbi közgyűléséből. Már a XVI ik századtan hangzott a magyar reformátusok ajkairól a szózat : országos protestáns főiskolára van szükség! Azolta, a századok folyamán, olyan ezen szép eszme sorsa is, mint szomorú és hosszú őszi éjszakákon a pásztor tüzeké, elaluszna majd fel-fellobbanna! 1874-ben, a tiszántúli ref. egyházkerület kebelében lobbant fel az eszme. Ez alkalommal, elismerve én is az eszme szép üdvös voltát, ezt is mondám bizalmas értekezleti körben a többek közt : „Krisztus Urunk miként minden alkalommal, ugy akkor is a legbölcsebben szólott midőn ezt mondá : „ti közületek valaki, ha tor-

nyot akar építeni, a v a g y n e m m e g s z á m l á l j a - e, leülvén, először az ő költséget, ha vagyon-e annak elvégzésére való költsége.“ Egy oly egyetem, amelyben különösen a természettudományok, de meg a többiek is, kellően legyenek képviselve, oly egyetem, amely mind a tudományval folyvást lépést tartani, mind a hazai s külföldi többi egyetemekkel versenyezni valóban képes legyen, r o p p a n t s o k b a k e r ü l u r a i m ! A közel jövőben, tetemes és rendszeres állami segély nélkül, azt az egyetemet, mi, különben is sokféle nyomorral és inséggel küzdő magyar protestánsok fel nem állíthatjuk s ép ezért mondtam én, még 1872-ben, e folyóiratban, a lipcsei egyetem tüzetesebb ismertetése alkalmával : „Most már azt kérdehetjük, hogy a magyar állam, miért nem tarthatna fen egy valódi jeles magyar protestáns egyetemet, az erre legilletékesebb és legalkalmasabb helyen Debrecenben, a több mint három millió magyar protestáns lélek számára? stb.“ Ah de mily sok mindenféle nagy és erős nehézségek merülnek még fel ez ügyben! De azért az eszmével végképen felhagynunk egyáltalában nem kell, sőt az lenne az üdvös és szükséges, hogy valaki a s z a k a v a t o t t a k k ö z ü l , épen a gyakorlati kivitel szempontjából is, tegye minél kimerítőbb tanulmány tárgyává az ügyet. Szabad legyen csak ugy köztünk s egészen bizalmasan és mellékesen megjegyezni végül, hogy a b e r e g i e g y h á z m e g y e folyó évi július 16-iki, beregszászi gyűlésének 57-dik pontja szerint már létezik hazánkban egy protestáns (?) egyetem. A nevezett jegyzőkönyvi pont ugyanis, szóról-szóra így kezdődik : „Esperesti hivatal felmutatja Orbán József — a s á r o s p a t a k i e g y e t e m jelenlegi igazgatójának . . . átíratát.“ stb. Itt azonban, nyilván valami sajtóságos tollhiba van, melyet kár, hogy a javító ki nem igazított.

Némi adalékok s jellemző tévedések Debrecen multjára vonatkozólag.

A „Századok“ folyó évi novemberi füzetében, a 741—745. lapokon Bunyitai Vince ur, azon eddig merőben ösmeretlen uj nézettel lép fel, hogy Debrecennek azon régi, Szent Andrásról nevezett templomát, amely a mostani nagy templom helyén, közvetlenül ezt megelőzve állott, nem más, mint Imre váradi püspök építteté és szentelte is fel, 1297—1317. Ezen nézetnek legfőbb alapját, maga a tisztelt véleményező következő szavakban fejezi ki : „XXII-ik János pápának 1326. októb. 21. kelt levelében szó van bizonyos „de Broten“ falu egyházáról. Pray pápai tizedjegyzékében szintén „villa Brecon“ fordul elő; — de valamint semmi kétség benne hogy itt Debrecenről van szó, szintugy a fentebbi de Broten sem jelenthet egyebet.“ stb. stb.

Egyáltalában nem szándékom ezuttal tüzetes vizsgálat alá venni a kérdést; nincs annak itt most sem ideje sem helye; de ugy vélem, hogy szükség sincs reá, ha egyszer jól megvizsgáljuk magát azon legfőbb alaptételt, amelyen az egész nézet felépül; ez pedig nem más mint az, hogy az említett pápai tizedjegyzékben vagyis a községek tizedfizetési névsorában, B r e c o n semmi egyéb mint maga D e b r e c e n . Megjegyzem, hogy Kereszturinál, akinek műve : Descriptio episcopatus etc. m. varadinensis. 1806., most épen előttem áll, nem Brecon, hanem a Debre-

cenhez még közelebb álló Brece n olvasható. De lássuk magának a so-
rozatnak Debrecen melletti néhány pontját szóról szóra hiven :

Michael de villa	Zanto solvit	7 grossos
Joannes	Bors	6 . . .
Ladislaus et Nic . . .	Bre c e n	2 marc.
Joan. et Mich.	Byhor	50 gros.
Stephanus	Tottelek	6 . . .
Michael	Sztar	15 . . .
Paulus	Felpali	30 . . .
Dominicus	De b r e c e n	22 . . .
Sixtus	Leta	15 . . .
Georgius	Vachud	12 . . .
Valentinus Ab	Gabrian	44 . . .
Briccius	Artand	8 . . .

Ezekkel végződik az Archidiaconatus Byhoriensis.

No már én részemről, teljességgel nem látok okot és alapöt arra, hogy ezen sorozatban, azon Brece n községet, amelyből 2 egyházi személy László és Miklós 2 márkát, azaz 120 garas tizedet fizet, egynek tartsam az öt sorral alább ugyanazon sorozatban előforduló Debrecennel, amelynek egyházi embere Domokos csak 22 garast fizet. Ha amott fentebb Brece n, már csakugyan Debrecen volt, mi szükség van akkor néhány sorral alább Debrecenre ; és ha már a két helynév egy és ugyanaz volna, miért nem ugyanazok az egyházi férfiak és a fizetett összegek ? Brece n és Debrecen majdnem egyenlően hangzanak ugyan, mint pl. Oroszló Poroszló, Ormánd Dormánd, Derecske Recske, Várad Várda, Peterd Péteri, Csucsá Czucsá stb. ; de azért egyáltalában nem következik, hogy ezek egyek és ugyanazok vólnának, sőt nagyon jól tudjuk, hogy egészen különbözők ; de meg aztán László és Miklós, bizonyosan nem egy Domo-kossal, sem a két márká 22 garassal. stb. stb. — Már Pray és Kereszuri is ösmerték XXII. János pápa oklevelét s az ügyet amelyről az szól, hogy t. i. a dominikánusok erőszakkal elfoglalták Brece nben vagy Bro-ten-ben a parokhiális templomot s ez ügyben kellett a pápának intéz-ke dnie, de az, egyiknek sem jutott eszébe legalább az én eddigi csekély tudomásom szerint, hogy akár Brece n akár Broten, akár mindkettőt egynek tartsák Debrecennel. Azt is megjegyzik az illető tudósok, hogy a dominikánusok erőszakos foglalása azért volt a váradi püspökre Iván-kára, Imre utódára nézve sérelmes, mert az a parókha, illetőleg az egész község a d m e n s a m E p i s c o p i I v a n k a s p e c t a b a t, vagyis oly egyházi birtok volt, melynek jövedelme a püspök házfentartásához tartozott. Hogy kitünő javadalmu egyházi birtoknak kellett neki lenni, azt a részéről adott feltünő nagy összeg a 2 márka is mutatja. Abból pedig hogy épen a püspök konyhájára jövedelmezett, talán nem ok nél-kül következtethetjük, hogy Várad közelében kellett neki lenni. Ne fe- ledjük hogy S z e n t A n d r á s r ó l nevezett templom is, bizonynyal nem- csak Debrecenben létezett a váradi püspökség területén, hanem volt ilyen épen a püspöki székhely közelében is. — Egyébiránt mindez, le- gyen csak egyszerű de határozott kétely-emelés ; ha a körülmények kívánják majd bővebben is hozzá szólhatunk a dologhoz.

Ezeknél sok tekintetben érdekesebbek s jó részben elszomorító k is azon t é v e d é s e k, amelyek a többek között, Debrecen multjára vo-

natkozólag is, egy a mult évben, éppen Debrecenben megjelent könyvben előfordulnak; — értem a Csuthy ur ösmeretes művét.

Ezen mű 301-dik lapján, ezen tétel fordul elő a többek közt: „Első pap Debrecenben Somogyi Melius vagy Juhász Péter, a wittenbergi egyetemből, 1538. — Első bölcsészeti tanár volt 1572-ben Turi Mátyás. — ... A debreceni főiskola javára „elsőben tett alapítványt Enyingi Török Bálint, ki abban az időben, minden debreceni birtokát az általa alapított első iskola javára mind oda adta 1535-ben.“ — Amennyi szó, annyi hiba! — Soha még senki Méliuszot első debreceni papnak nem tette, mert mindenki tudta, hogy többek előzték meg őt. Az is olvasható uton utfélen, hogy Méliusz éppen nem 1538-ban, hanem 1556. ősszel lépett a wittenbergi egyetem tanulói közzé. A XVI-dik században, a debreceni főiskolára nézve, különleges bölcsészeti tanárról szó sem lehet. Hogy pedig Török Bálint minden debreceni birtokát az általa alapított? debreceni főiskolára adta, nem egyéb mint mesebeszéd. Ezekre nézve a szerzőt valami haszontalan N.-Kaszap-féle gyűjtemény szerencsétlen adatai vezették félre. Amde a debreceni főiskola multjának felületes ösmerői is első tekintetre észrevehetik, hogy ezen adatok a debreceni főiskolai tanárok 1766. aug. 22-dikén kelt s az államkormányhoz intézett tüzetes előterjesztéséből vannak iszonyu elferdítéssel és torzítással véve. A tanári előterjesztés több helyütt feltalálható, sőt az újabb időkben lefordított az magyarra is Könyves Tóth Mihály által s közölve van az Egyházi Népkönyvtár 1858. 125. stb. lapjain. Miért nem tekintette meg legalább ezt a szerző?

Ezeknél sok tekintetben még furcsábbak azok, amelyeket szerző, műve 116-dik lapján XII-dik Károly svéd király zilahi és debreceni tartózkodásáról mond, mert csak egyedül erre szoritkozom itt, noha a többi pontok is rendkívül bőv aratást adnának a leggyöngédebb kritikának is. Azt mondja szerző, hogy XII. Károly „Zilahon állapotodott meg négy héti g, akkor Zilahon székelő Zoványi Györgynél, kiben az upsalai svéd egyetemen, egykori tanulótársát ismerte fel. És ezen ismeretség következtében ment aztán a nagy lelkü fejedelem az országokat vesztett hős király, a hires debreceni fűvészhez Diószegi Sámuelhez.“ stb.

Az itt emlegetett dolgok valódisága így áll :

XII. Károly 1714. november második hetében utazott keresztül Zilahon s ott nem a parókhán, hanem Zoványi György ottani ref. pap saját házában vala megszállva, és itt éppen nem négy héti g, hanem csupán másnap reggelig tartózkodott, ekkor tovább utazott, ugy hogy november 22-dikén Stralsundban volt.

Ha Zoványi Zilahon székelésén azt érti szerző, hogy Z. már akkor szuperintendens volt, — az ismét nagy hiba, mert Zoványi 1724-ben lett generalis notáriussá s 1728-ban szuperintendenssé.

Zoványi XII. Károlylal éppen nem az upsalai egyetemben, mert hiszen egy tősgyökeres református theologus mit keresett volna ott mint tanuló, — hanem Franekerában Hollandiában találkozott, de hogy itt is tanulótársak lettek volna, annak semmi legkisebb alapja nincs.

Legérdekesebb azonban az, hogy XII. Károly, Zoványival Zilahon lett találkozásá következtében jött a hires debreceni fűvészhez

Diószegi Sámuelhez; holott ez a Diószegi 1760-nak a végén jött e világra, tehát vagy 46 esztendővel azon idő után, amelyben szerzőnk XII. Károlyt ő hozzá vezeti szállásra. A Diószegi fűvész i h irnevé t megalapító fűvészkönyv első része pedig 1807-ben jelent meg, amiből aztán még nagyobb képtelenségek jönnek ki, meggondolván, hogy Zoványi 1757-ben, XII. Károly pedig még 1718-ban elhunyt. — Az a Diószegi Sámuel, a kihez XII. Károly szállva volt, debreceni bíró vala, s a fűvész nem is az ő maradékai vagy rokonai közül való; háza pedig az volt, amely Széchenyi-utcán, a parókhia tőszomszédságában, most T. Váradi Szabó Miklós ur birtokában van.

A többek közül felhozott ezen nagyon jellemző tévedéseket, mind elkerülhette volna a tisztelt szerző, ha csak Szücs Istvánnak Debrecenről s különösen Szilágyi Ferencnek Zilahról szóló nem rég megjelent s könnyen hozzáférhető művét egypár percre megtekinti vala is.

Mindezeket egyáltalában nem azért említém fel, hogy bárkinek, legkisebb kellemetlenséget is okozzak, hanem csupán azért, hogy miután e folyóirat most már megszűnik, ne mondhassa azt senki, hogy a Debrecenre vonatkozó hibákat, s épen a Debrecenben megjelent művekben is, észre sem vette, fel nem ismerte senki. E folyóirat eleitől fogva sok adatot hozott világosságra, vagy tisztázott ki Debrecen művelődési mult-jára vonatkozólag. De hát elvégre is cui bono? A mai szabadelyű kultúr k o r s z a k b a n semminek sincs kevesebb becse, mint a tiszta történeti igazságnak!

Rövid irodalmi szemle és könyvészet.

Jelenleg számos s részben nagyfontosságú és terjedelmes irodalmi művek fekszenek előttem rövid ösmertetés végett. Sajnálom, hogy a leg érdekesebbekről is alig említhetek egy pár ösmertető vonást.

Szilágyi Sándor, Erdélyi országgyűlési emlékek. Budapest, 1878. Negyedik kötet 1597—1601. Sr. 589 és XII. lap. Ára 3 frt. E kötetben is vannak a tudós szerkesztőnek kitünő bevezető és magyarázó értekezései. Itt már a többek közt Bocskay is hatalmasan szerepel. Egyháztörténelmi adat is van elég.

A Gróf Zichy család idősb ágának okmánytára. Néhai gróf Zichy Károly szénior áldozatkészségéből közli a Magyar történelmi társulat. IV-ik kötet. Szerkesztik Nagy Imre, Nagy Iván és Vég helyi Dezső választmányi tagok. Budapest, 1878. VIII és 645 lap. Ára 4 frt. — Tartalmaz 501 darab okmányt, 1377-től 1384-ig. Sok szép régi magyar helynevet találhatunk, mint pl. Baranyamegyéből 1384-től egy határigazítás alkalmával: Keselyőköltő hegy, Eresztevény, Csicsegő — a debreceni Csicsogó édes testvére, Nyavalyád, Kajánd; colles vulgariter Torbágy dictae; monticulum oblongum vulgariter Orom, Tizhaz, ad normam Hatház stb. stb.

Kiss Kálmán, nagy-kőrösi ref. képezdei tanár, előbb mándi ref. lelkész s a szathmári ref. egyházmegye levéltárnoka, A sz a t h m á r i r e f o r m . e g y h á z m e g y e t ö r t é n e t e . Kecskemét 1878. Sr. 910 lap. Szerző sajátja. Ára 5 frt. — Korunkban s egyházunkban igen érdekes és kiváló dicséretre méltó jelenség. — Azt azonban az ily művektől most még távolról sem lehet várni, hogy pl. a XVI-dik s XVII-dik századokra

vonatközöleg, még a legérdekesebb adatakat is ösmerhessék és felhasználhassák mind. Így pl. az eddig ösmert legrégebb szathmári esperestről Szathmári Istvánról, szerzőnk is csak annyit tud Lampéből, hogy 1595-ben csengeri lelkész volt. A legujabb időkben már azt is teljes biztossággal tudjuk, hogy ezt a „tudós és kegyes“ csengeri papot és szathmári esperestet 1597. január 16-dikán, Tasnádon a közzsinat alkalmával, a templomban, a lelkészi vizsga megkezdése előtt szélhűdés érte s két óra múlva meg is halt s eltemettetett ott Tasnádon nagy tisztességgel stb. Az 1604. febr. 22-diki csengeri zsinat is, amely Melith Pál pátrónus házában tartatott, nagyon megérdemli hogy emlékezete fentartassék, nemcsak azért mert itt választottt Hodász Lukács ecsedi lelkész generalis széniorrá (nem püspök!) s itt ordináltatott a híres Alvinci Péter váradipappá, hanem főleg azért, mert itt minden esperestnek meghagyatott, hogy maga mellé vevén két vagy három lelkészt, menjenek el a megyei alispánokhoz, tekintélyesebb nemesekhez s magára a megyei k. gyűlésre is s a közzsinat nevében erősen kérik és sürgezzék, hogy az Isten fijának dicsőségét vegyék tekintetbe és a pápisták által behozott bálványozás kezdetének bátran és erélyesen álljanak ellene. Ez mutatja, hogy a XVI. század végére mennyire ki volt már enyészve e vidékről a pápistaság s hogy mily megdöbbenő volt annak csak kezdetleges újraébredése is a jámbor ref. papok előtt. Ámde erről, valamint sok másokról is sem Lampe sem Tóth Ferenc stb. nem tud semmit sem! Számos efélet említhetnénk még fel, a legujabb időkben világosságra jött adatokból. De ez, a szerző művének becsét ez idő szerént nem csökkentheti, annivalinkább, mert az ujjabb időkből aztán, temérdek részletes apróságokat felsorol, egyes gyülekezetekről, belső emberekről stb. stb. Ajánljuk tehát e művet mind általában az egyháztörténelem kedvelőinek, mind különösen a szathmármegyeieknek. Azon derék urnőnek Kisdobronyi Izák Dezsőné született Lekcei Sulyok Berta asszonyságnak nevét pedig, aki e mű kiadási költségeinek fedezésére 200 forintot adott, mi is e helyen őszinte tisztelettel és örömmel említjük fel.

Hunfalvy Pál, A rumun nyelv. Külön nyomat a Nyelvtudományi közleményekből. Budapest. 1878. 8r. 132. — Rumänische Geschichtsschreibung und Sprachwissenschaft. Separatabdruck aus den „Literarischen Berichten“ aus Ungarn.“ 8r. 52 l. Mindkét mű az európai tudományosság színvonalán áll s az oláhok római eredetéről szóló ábrándokat fuvallja szét.

Bánóczi József, Révai Miklós élete és munkái. Kis 8r. 415 l. Budapest. Magyar akadémia könyvkiadó hivatala. Ára 2 frt 60 kr. Élénk menetelű, alapos és tanulságos mű.

Mitrovics Gyula, ref. hittanár és főiskolai lelkész Sáros-Patakon, Egyházi szónoklattan. Tekintettel a magyar egyházi beszéd-irodalomra, tanítványai számára való olvasmányul. Sáros-Patak, 1878. 8r. 252 l. Ára 2 frt. Igen helyes dolog az, hogy szerző, a magyar egyházi beszédeket, tehát nem csak a reformátusokat, tekintetbe venni igérkezik. A jelesebb egyházi beszédeknek nem csak alakja, hanem tartalma fejtegetéséből, nagyon sokat tanulhatna az ifju nemzedék. A most élő szónokokat azonban, szerző, akár mindet bátran mellőzhette, de aztán annyivalinkább emlegethette volna Péczelit, Diószegit, Szélesi Pált,

Báthorit, Kolmárt, Lengyelt, Beke Sámuel, stb. stb. Ezekben kereszténységet, magyarságot, velőt, logikát, amelyekre ma oly igen nagy szükség van, aligha többet nem találhatott volna az ifju nemzedék, mint igen sok mai szónokokban. Hogy pedig szerző, a cimlap ígérete szerént, a magyar római kath. evangel. és unitár egyházi beszéd-irodalmat tekintetbe vette volna, részünkről hamarjában nem vettük észre. Az amit szerző 47. l. a heidelbergi kátéről mond, hogy t. i. azzal a szentírás céloztatott nálunk leszoríttatni stb., nem épen egyezik az igazsággal csak nézzük meg jól az idevonatkozó törvényeket. — Mindezek mellett is a művet biztos sikerrel forgathatja az ifju lelkeszi nemzedék.

Kovács Albert, Egyházi jogtan, különös tekintettel a magyar protestáns egyház jogi viszonyaira. Első füzet. Budapest, 1878. Kiadja a Magyarországi protestáns egyesület. 8r. XII és 340 lap. — E füzet a szerkesztés utolsó óráinak egyikén küldetett be, de vajha inkább elmaradt volna, mert megvallom, őszintén sajnálom, hogy kellemetlenül kell felőle szólanom és pedig épen a legutolsó füzetében e folyóiratnak. Kezembe vétén a kivált korunkban rendkívül érdekesnek lenni ígérkező művet, első tüzetes pillantásom, a 43-ik lapon kezdődő 9-ik §-ra esett: „Az egyházi jogtan irodalma.” Szerző, mindjárt kezdetén e §-nak, szóról szóra ezt mondja: „Az egyházjogtannak igen gazdag irodalma van, mindenik nemzet és felekezet körében, annyira, hogy még a legnevezetesebb művek közül is, csak néhányat nevezhetünk itt meg. Ellenben igyekszünk amennyire módunkban áll, kimerítő jegyzékét adni a magyar katolikus egyházjogtani irodalom magyar nyelvű termékeinek, és a magyar protestáns egyházjogi irodalom **összes termékeinek, bármiféle nyelven jelentek meg**, s bármilyen jelentéktelen kis gyűjtemények vagy értekezések legyenek.”

Igen szép és nagy ígéret az, amelyet szerző az idézett sorok végpontjaiban tesz; különben méltán is várhatjuk nemcsak hangoztatását, de tényleges beváltását is az ily ígéretnek oly protestáns főiskolai tanártól, aki Pesten, az ország-világ legjelesebb magyar-ügyi könyvtárainak tövében él. Oh de fájdalom! első tekintetre láthatjuk, hogy a szerző által közlött sorozat, nemcsak amaz ígéret beváltásának egyáltalában nem tartható, de általában rendkívül hiányos és iszonyutókéletlen.

Mindjárt legelől említi a komjátii és Geleji Katona-féle kánonokat, de a különböző kiadások tartozott részletes elsorolása nélkül, az 1567-ik évi debreceni zsinat rendszeres és terjedelmes törvénykönyvéről, amely mint ilyen első a magyar reformált egyházban s Articulii Majores néven szokott említettetni s minden kánonok közt legtöbb ideig volt gyakorlatban a tiszántúli ref. egyházkerületben, — egy ígével sem emlíkszik. Nem említi a hercegszöllősi s a Beytheféle, valamint a Borsod, Gömör és Hont megyei törvénycikkeket sem, s mélyen hallgat a Zoványi-féle önálló kánonos könyvről is, amelyhez különösen a Szilágyság egy időben erősen ragaszkodott. Megyesi Pálnak az Igazgató presbtereokről írott s 1650-ben megjelent terjedelmes és igen érdekes műve, valamint több magyaroknak és külföldieknek hazánkra vonatkozó ily tárgyú művei ezen időtájból, ő előtte még mind nem léteznek. — Az 1790—1. nagyfotosságú időszak-

ban igen számos és jeles művek jelentek a magyar prot. egyházjogra vonatkozólag is mint pl. a többek közt: Praeliminarien zu einer hist. krit. Untersuchung über die Rechte und Freyheiten der protest. Kirche in Ungarn; — Succincta deductio iurium et gravaminum evang; — Brevis et sincera deductio status religionis evangelicorum; — Jura quibus evang. in Regno Hung. religio nititur. stb. stb. Ilyeneket a Kuzmány tan-könyvében is láthatott volna szerző néhányat. De hát a Kuzmány E h e r e c h t -jét miért nem említi, holott ennél jobb és kimerítőbb házassági jogtan, a magyar protestáns egyházra nézve mai napig sem létezik. — Fáy András Óramutatóját s Péterfi Albertnek arra írott művét, amelyek igen érdekes egyházjogi fejtegetéseket is tartalmaznak, fel sem említi. — Az ugynevezett Entwurfos és Patenses korból Chalupka, Hornyánszki, Székács (Igénytelen vélemények stb., melyet Hunfalvy J. németre is lefordított) ifju Szeberényi János, Ballagi, Báró Pró-nay stb. műveit teljességgel nem ösmeri. — A kéziratban lévő egy-házjogi művek közül többekről, mint pl. a Budai Ezsaiáséről és a Crudi Dánieléről nem tud semmit, holott ezek, mind voltak ösmer-tetve már nyilvános irodalmi téren is. Kövi Sándort, Pataknak rég elhunyt híres jogtanárát Kövi Eleknék írja. Ily sőt még ennél nagyobb gyarlóságok is elég gyakran fordulnak elő az általa közlött bibliographiai pontokban is. Igy pl. az 1595-ben megjelent Felsőmagyarországi artiku-lusokat, egyenesen ágostai hitvallásuaknak írja, holott valódi refo-rmátusok, amint ez már több évvel ezelőtt irodalmi téren nyil-ván ki vala mutatva. — Hát arra a nyomoruságra vagy megfoghatatlan cynismusra mit mondjon az ember, hogy a külföldről, világhírű egy-házjogi műveket, amelyeknek az újabb időkig újabb meg újabb kiadásai-k vannak, régi elavult kiadásokban sorol fel. — Öszintén mondom, restel-lem az egészset, és örültem volna, ha épen e füzetben, mindezekről, egyetlenegy ígét sem kell vala szólanom.

A S o m o g y i Ede-féle Magyar Lexikonnak, immár 15—16. füzetei is megjelentek, Ázsiai társaságok-ig. Mindegyik füzetnek csinos mellékl. van.

O l á h Károly, nagy-körösi ref. tanítói képezdei ének- és zene-tanár, E g y h á z i é n e k t á r, mely magában foglalja a magyar ref. egy-ház templomi és temetési énekeinek dallamait, egy, két és három szó-lamra alkalmazva. Budapest. Aigner. 8r. 140 l. Ára 1 frt.

F á b i á n Dániel, Népszerű halotti beszédek, 2-ik kötet. Budapest. 1879. Kókai. 8r. 199 l. Ára 1 frt 20 kr.

B u z o g á n y Áron, Brassai Sámuel földiratának második vagy polgári része. 3-dik javított kiadás. Kolozsvár. 1878. 8r. 208 lap. Ára 60 kr.

N é m e t Károly. A keresztyén vallás elemi tankönyve. Buda-pest. 1879. Franklin társ. 8r. Elméleti rész 30 l. Kötve 20 kr. Gyakorlati rész 142 l. Kötve 60 kr.

L a d i t s, Luttenberger, Péterfy, Strevicz, — A b c és olvasókönyv. 2-dik kiadás. Budapest. Légrádi testvérek. 1878. 8r 96 lap. Ára kötve 25 kr Minden egyes példány árából 1 kr. az Eötvös-alap gyarapítására fordítatik.

G y ö r f f y I v á n, primási főtanító, Magyarország törté-nelme, 8r. Esztergom, Buzárovics. 38 lap. 10 kr. — Természet-

rajz, 8r. 40 l. Ugyanott 10 kr. — Földrajzi könyvecske, 8r. 45 l. Ugyanott 10 kr.

A békési h. h. egyház hat osztályu reálgymnáziumának Értesítője. 1877—8. Közli Rózsasándor, ez évi igazgató. 4r. 21 l. — A tanulók száma az év végén 126, legtöbb a 2-ik osztályban t. i. 33, legkevesebb a 6-dikban t. i. 9. Református 68, izraelita 31, róm. kath. 30. stb. stb.

Egy kissé későn bár, de azért szives készséggel említjük fel: Dr. Wellentszély Mór érdekes művét: A bölcsészet jelentősége a jelen korban és a jövőben. Budapest, Kókai. 1878. 8r. 32 l. 30 kr. — Ajánljuk egyszersmind előfizetésre, említett szerző következő című művét: Kant és az Isten létezésének bizonyításai. Előfizetési ár 1 frt 50 kr. Küldendő szerzőhöz Debrecenbe, Széchenyi utca 1771. sz. a.

A legőszintébb készséggel ajánlom a tisztelt olvasók becses figyelmébe és pártfogásába azon irodalmi vállalatokat, amelyeket a mindjárt beálló ujév kezdetén **Czelder Márton** és **Joó István** urak külön-külön megindítanak.

Czelder ur „**Magyar protestáns egyházi és iskolai figyelő**“ cím alatt, egy havi folyóiratot fog szerkeszteni s kiadni, amelynek, **Felső-Bányára** ő hozzá küldendő előfizetési díjja: egész évre 4, fél-évre 2 frt. E folyóirat első füzeté, már a napokban meg fog jelenni, s a többek közt **Dobos János, Heisszler József, Filó Lajos** és **Medgyes Lajos** uraktól is fog hozni dolgozatokat.

Joó István ur, **Tóth Sámuel** és **Békési Gyula** urak, mint főmunkatársak közreműködése mellett, „**Protestáns hetilap az egyház és iskola köréből**“ cím alatt minden héten egyszer, szombaton, legalább egy iven megjelenő lapot fog megindítani. Előfizetési ára, mely szerkesztőhöz, Debrecen, Nagypéterfia u. 961. sz. a. küldendő, egy évre 6 frt, félévre 3 frt. Ez a lap **Balogh Ferenc** hittanár ur által legtisztább jóakarattal s egész lelkesültséggel szerkesztett s vezetett **Evangéliomi prot. Lap** helyére lép.

Szabad legyen itt felemlíteni, részemről is azon igénytelen véleményt, amelyet korábban illetékes magán körökben ismételve kifejeztem volt, hogy tudniillik én azt tartottam volna szükségesebbnek és természetesebbnek, ha a debreceni főiskolai tanárok köréből nem hetilap, hanem egy valódi komoly **tudományos folyóirat** indítottatott volna meg. Oly folyóiratot értek, amely terjedelemre nézve jóval nagyobb lenne, mint a „Figyelmező“, protestáns és tudományos függetlenségre, belbecsre és tartalomra nézve pedig **végzetlenül különb annál**, s kiterjeszkednék nemcsak az egyházi és iskolai, vagy theologiai és paedagogikai, hanem a jog és államtudományi, bölcsészeti, történelmi és természettudományi mezőkre és tárgyakra is. Egy ily folyóirat kitűnő szolgálatokat tehetne kivált a mos-

taniakhoz hasonló nyomorult időkben, a magyar nemzeti és protestáns tudományosság ügyének; — s kiváló mértékben debreceni tanárok szellemi munkássága által több évtizeden keresztül teljes virágzásban fentartatva, ez alkothatná az egyik legszebb és legszilárdabb lépcsőt ahhoz, hogy a debreceni főiskola, egykor egyetemmé emelkedjék. — Egyébiránt az illető tanár urak bizonyosan jól átgondoltak mindent, s tették azt, amit ezidőszerezt legcélszerűbbnek láttak magok részéről. Én pedig részemről, mind a felsőbányai „Figyelő“-nek, mind a debreceni „Protestáns hetilap“-nak a legszerencsésebb és legsikerdusabb pályafutást kívánom.

Nagy Sándor (Budapest, Műegyetemi könyvtár) előfizetést hirdet Népszerű Gyorsíró című folyóiratra, amely a Magyar gyorsírók egyesületének közlönye. Előfizetési ár egész évre 2 frt, tanulónak 1 frt.

Az erdélyi római kath. irodalmi társulat heti közlönyeül Gyulafehérvárott Biró Béla felelős szerkesztése alatt egy heti lap fog megjelenni. Előfizetési ára egész évre 4 frt, félévre 2 frt, negyedévre 1 frt. — A sok között ez is egyik jelensége annak, hogy római kath. honfitársaink csüggedetlen erélyvel működnek saját egyházuk érdekében.

Dr. A. Vogel. *Geschichte der Paedagogik als Wissenschaft*. Gütersloh. Bertelsmann, 1877. A reformatzio pozitív alapjain álló kitünő mű, amely azt mondja a többek közt a reformátorokról, hogy azok a keresztyén és valódi humánus nevelés eszméjét célszerűen egyesítették, az egyetemes papság elvének kimondásával s általános népiszkolák állításával nagy szolgálatot tettek mind általában a józan emberi művelődés mind különösen a tudományos vizsgálgatás ügyének. stb.

Kahle, Seminar-Director. *Grundzüge der evangelischen Volksschul-Erziehung*. Breslau, 1878. Dülfer. 7 m. — Harmadik kiadása ez a jeles műnek, amelyet helyes és mély lélektani felfogásánál, gyakorlati értékénél s tiszta keresztyéni irányzatánál fogva, az illető körök, különösen dicsérnek.

Zeglin. *Praktische Winke über die Fortbildung des Lehrers im Amte*. Gütersloh. Bertelsmann. 1877. 479 l. — Ifju tanítókra nézve nélkülözhetetlen, az idősbek által is sikerrel használható jeles mű, amely mint egyszerű olvasmány is igen kellemes és tanulságos.

Die Züricher Kirche von der Reformation bis zum dritten Reformations Jubileum, 1519—1819, nach der Reihenfolge der zürcherischen Antistes geschildert von G. R. Zimmermann. 1878. Zürich. Höhr. 1—414 l. 4m.

Emlitni sem kell, hogy Zürich, Tigurum! mily szép és életerős

összeköttetésben volt gyakran a magyar ref. egyházzal, reformátzióink kezdetétől a legujabb időkig. A címzett művet különben, már kétségtelen belbecsénél fogva is méltán ajánlhatjuk az illető körök figyelmébe.

Szerkesztői végszó.

Határozottan kifejeztem e folyóirat mult évi utolsó füzetében, hogy ennek szerkesztésétől és kiadásától, az 1878-ik év végével végképen vissza fogok lépni. Eljött az óra, hogy adott szavamat, a melylyel játszani különben sem szoktam, most már tényleg beváltam, és pedig annyivalinkább, mert több évvel is ezelőtt ismételve kimondottam, hogy én e folyóiratot csak bizonyos időre s bizonyos célokért alapítám, és hogy „mihelyt elmondhatom mindazt, ami szivemen fekszik, s tollamat nyugodt lélekkel letehetem,“ — részemről a visszavonulás be fog következni.

Igaz, hogy a legközelebbi időkben, midőn visszalépésemet e folyóirat mult októberi füzetében röviden kifejeztem volt, több igen derék férfiak, részint magán uton, részint teljes nyilvánossággal, kifejezték azon őszinte óhajtásukat, hogy vajha tovább is fenntartanám még e folyóiratot! Fájdalom! én ezen óhajtásnak eleget nem tehetek.

Nem azért, mintha azon elvek és irányzatok felett, amelyekért e folyóiratban harcoltam, legkevésbé is ingadozásba vagy épen kétségbe estem volna. A zászlóhoz, amelyet én egykor e folyóiratban felemeltem, vagyis az azáltal képviselt elvekhez és irányzatokhoz most, még rendületlenebb hűséggel ragaszkodom mint valaha. Munkatársaim sem hagytak el, mert már hetekkel ezelőtt annyi jeles közlenivaló vala hozzám beküldve, hogy e tekintetben teljes félévig sem kellene aggódnom. Az anyagi dolgokról nem szólhatok ily kedvezőleg. Anynyi előfizetője miként mindenkor, ugy ez utolsó évben is volt ugyan e folyóiratnak, amennyi a szoros kiállítási költségeket teljes mértékben fedezte; de annyi már nem volt, amennyi kívántatott volna ahoz, hogy én e folyóiratot a magyar protestantizmus szükségeihez és méltóságához illő polcra emeljem, s hogy e célból nagyobb irodalmi befektetéseket tegyek sőt

az évről évre megtettetek is kellően fedezve láthassam, s állandó, alkalmas segítséget vehessek magam mellé. Kimondom ugyanis minden képmutatás nélkül, hogy én e folyóiratot, még akkor is, midőn ez épen nem várt és nem is gondolt pontokról dicsértetett, nagyon hiányosnak és tökéletlennek tartottam.

Az említett segítség felvételére pedig annál nagyobb szükségem lett volna, mert testi erőm s egészségem már évek óta meg van törve. Épen e legutolsó füzetnél is határozott szándékom vala, mintegy ünnepélyesen búcsút venni az én igen tisztelt olvasóimtól, s tüzetesen elmondani igénytelen nézeteimet, a jövődre tekintve is, azon nagyfentosságú egyházi és iskolai közügyek felett, a melyeknek én e folyóirattal kilenc éven keresztül szerény szolgálója valék. A mindenkiben bölcs isteni gondviselés nem engedte, hogy ezen végóhajtásom teljesüljön, mert épen legközelebb is, már hetek óta tartó betegeskedésem miatt, e sorokat sem vagyok képes önmagam írni, hanem szomorú tehetetlen helyzetemben csak toll alá diktálhatom ezeket. Ugy sejtem, hogy ez is egyik jelensége annak, miszerint ha a fent említett körülmények fent nem forognának is, én e folyóirat szerkesztését és kiadását, különben is elég terhes hivatalos teendőim mellett, tovább birni már képes nem lennék.

Csak néhány rövid sorban fejezhetem ki tehát parányi részét azon gondolatoknak s érzelmeknek, amelyek kivált most elborítva tartják lelkemet.

Nem tagadom, hogy ha kilenc éves szerkesztői és kiadói pályámra visszagondolok, mély szomorúság fog el; nemcsak azért, mert soha; sem félelmeim, sem reményeim mezején fel nem tűnt előttem az az eszme, hogy én valaha lap vagy folyóirat szerkesztője és kiadója legyek s így e provincia, előttem egészen váratlan és kellemetlen vólt, — hanem azért is, mert az általam már bevégzett pálya, minden lépten vérző tövisekkel vala rakva.

Midőn annyi türés, szenvedés és megaláztatás után, a magyar nemzet és magyar protestáns egyház, már csaknem

20 évvel ezelőtt megérte azon időszak kezdetét, amelyben némi alkotmányosság hajnala látszott felderülni s különböző színekkel biztatni néhány éven keresztül, az újból fellelkesült honfiakat és hitfeleket, — én részemről egy percig sem hittem ugyan, hogy az 1848-iki törvények teljes mértékben vissza lesznek állítva, azt azonban, megvallom, teljes bizonyosnak tartottam, hogy most már valahára a magyar protestáns egyház és iskolák tartós békességnek fognak örvendeni, és saját történeti és törvényes alapjokon, önmagokhoz hiven, teljes önállósággal fognak fejlődni és erősölni.

Ezen reményemben keserűen megcsalaktam, mert azon politika, amely hazánk államjogi viszonyaira vonatkozólag unalomig emlegette a jogfolytonosságot, s mellőzve az 1790- és 1848-iki nagyfontosságú s korszakot alkotó momentumokat, hátrament 1723-ig, és ott egy pár törvénycikket roppant nimbussal megkeresztelt *pragmatica sanctio*-nak, — ez a politika mondom, tudni sem akart a magyar protestáns egyház és iskolák sokkal szentebb és szilárdabb államjogi viszonyairól, — ezekre szegényekre nézve már nem létezett semmi jogfolytonosság, hanem csupán önkényszerű nivelliroztatás és szolgai vak engedelmesség, az ugynevezett szabad-
elvű kultur korszak iránt.

Fájdalom! a politika ezen irányzatához számos igen tekintélyes magyar protestáns férfiak is csatlakoztak. Nem a hirlapi cikkekből, nem is innen-amonnan kiszivárgó fontoskodó hírekből, nem is csupán a nyilvános gyűlési tanácskozásokból, hanem igen hatalmas protestáns köröknek már mintegy megérlelt elszántságából volt alkalmam nekem azt ismételve megtudni, hogy 1868-ben a cél nem kevesebb volt, mint a magyar protestáns népiskolákról s tanítóképezdékről, ezeknek felekezeti jelleméről, és legszentebb törvényekkel s kötésekkel biztosított szabadságáról végképen lemondani s magokat ezen százados viharokat kiállott szegény de tisztos és nemes multu intézeteket, mindenestől a mondva csinált liberális osztrák-magyar állampolitika lábaihoz dobni.

Én részemről ezen törekvésekben nem csupán a többek által elavultaknak hirdetett békekötések és sarkalatos törvények betűit, hanem magokat a magyar protestáns iskolákat, s ezekkel együtt az evangyéliomnak, a józan szabadságnak, az alkotmányosságnak, magyar nemzetiségnek és művelődésnek ügyét láttam végveszélybe hozatni. Eddig sem voltam ugyan néma az osztrák absolutizmus hasonló törekvéseivel szemben, de most, midőn e törekvés az alkotmányosság leplét ölté magára, ha eddig egészen némán vesztegeltem volna is, bizonynyal megszólaltam volna, miként megszólalt hajdan, a halálos vészben forgó apának néma fia. Ezért irtam a „Sárospataki Füzetek“ 1869-ik évi folyama számára a magyar protestáns iskolák autonomiájáról szóló történelmi adalékokat, s miután e folyóirat épen e dolgozat közzélével megszűnt, s én a veszélyt folyvást fenforogni láttam: ezért alapítám a Figyelmezőt.

A többit ez ügyben, magából e folyóiratból bárki megláthatja; — azonban az iskoláink felekezeti jelleme és törvényes autonomiája feletti irodalmi harc, még be sem végződött, s jött a Protestáns Egylet, a konvent s más, bár csekélyebb, de mégis ingerlékeny tárgyak feletti kemény vita.

Mindez, reámnézve igen elszomorító volt, nemcsak azért, mert e folyóirat szerkesztése s kiadása folytán, egykori higadtan átgondolt életcéljaimra tekintve, kilenc esztendő kiesett az életemből, hanem azért is, mert a kedvem s céljaim ellenére folytatott harcban, érzem, hogy sok kemény csapásokat szenvedtem s osztottam.

Az én igénytelen életműködésem számára ugyanis, már korábban, de különösen az egyházunk nyugalmas korszakának eljövetele felőli hitem folytán, irodalmi tekintetben két főcél vala kitűzve. Egyik a magyar protestáns egyház történeteinek kellő terjedelemben megírása; a másik: eredeti lelkeszi dolgozataim tetemes részének gondos átnézése és közrebocsátása. Ez utóbbi cél kiviteléhez a költséget önként felajánlotta néhai jónevű kiadó-könyvvarusunk Telegdi K. Lajos, s miután egymással megállapodtunk, ő csak-

nem türelmetlenül kezdé sürgetni a dolgozatoknak minélelőbbi közrebocsátását. Ámde jött reám e folyóirat szerkesztésének s kiadásának gondja, s én egy pár füzetre való kéziratot alig nézhettem át, hű és elszánt kiadomat pedig nem sokára elragadta a hirtelen halál. — A másik életcélt, amely előttem sokkal fontosabb vala, mint emez, mint szerkesztőnek jóformán oda kellett hagynom. Rendkívül fájt ez nekem, s épen azért mindent elkövettem, hogy azt, amit lehet, mint szerkesztő is, megtegyem e folyóirat által az említett célra. Ezért nyitottam itt külön és állandó rovatot hazai egyháztörténelmi forrásaink s emlékeink közlése számára, s örömmel és hálával jegezhetek meg, hogy e téren hazánk legkitünőbb protestáns vallásu történetbuvárai szives készséggel támogattak engemet. De talán nemcsak források s emlékek közlésével, hanem épen önálló dolgozatok világrahozásával s némely egyes fontos történelmi kérdéseknek tisztázásával vagy fejtegetésével is mozdította elő valami részben e folyóirat hazai egyháztörténelmünk ügyét? „On revient toujours a ses premieres amours.“ Én is gyakorta visszatértem szintugy küzdelmeimben mint csendes álmaimban írói szerelmem régi tárgyához, s most is azt mondom, tisztelt olvasó, hogy azon fájdalomban, amely áthat, midőn a szerkesztői tollat végképen le kell tennem, leginkább azon remény és komoly elszánás vigasztal meg, hogy életemnek hátralévő részét, kiváló mértékben hazai egyháztörténelmünk ügyének fogom szentelni. Ugy vagyok hát én is, mint a szegény hajós, kit a vihar véletlenül kiragadott rendes irányából;

..... nunc retrorsum

Vela dare, atque iterare cursus

Cogor relictos.

Szomorú volt nekem a szerkesztőt pálya, nemcsak annyiban, amennyiben lelkemhez forrott életcéljaimat kellett félbehagynom, hanem annyiban is, amennyiben reám nézve e pálya, mindjárt az első perctől kezdve, csaknem a jelen napig, a legkeserűbb harcok szakadatlan folyama vala. Ah! a tisztelt olvasó talán nem is sejti azt, hogy mit tesz egy protestáns vi-

déki nagyvárosi, tehát például épen debreceni papnak, a fővárosi napi irodalmi, journalistikai tekintélyekkel, hosszú időn keresztül kemény harcban állani; de azt talán bizvást mondhatom, hogy ha némelyik fővárosi közlönynek, egy bizonyos, elég hosszú időn keresztüli számait meg fogja nézni bármely elfogulatlan is, látni fogja, hogy azokban én mint a szabadságnak, művelődésnek, alkotmányosságának sőt épen az evangyéliomnak és protestántizmusnak is aljas ellensége vagyok feltüntetve, és mint oly hűtlen és lelketlen ember, aki megérdemli, hogy neve és emlékezete a jelen és jövő nemzedék előtt megvetés és utálat tárgyává tétessék stb. De mindezt mint már régi irodalmi harcos, talán könnyen eltűrtem volna, hanem megvallom, hogy azt nem tudom elfelejteni, hogy a nagy Debrecenben és a hatalmas tiszántúli egyházkerületben, darab időn keresztül nem találkozott egyetlen egy lélek sem, aki nem az én csekélységem mellett, hanem a veszélyben forgó legfontosabb egyházi és iskolai közérdekek ügyében szavát felemelte volna, s jaj! ha megmondanám, hogy mit műveltek titokban némelyek!! Óh ha azon tisztelt hitfeleim, akik még 1859-ben s 60-ban is csaknem véres ajakkal hangoztatták a békekötéseket és azok, akik a legujabb időkben is már **protestans** gymnasiumról, jogakadémiáról, tanárképezdéről sőt épen egyetemről, autonomiáról, hitfelekezeti alaptanokról s érdekekről s más efélékről is nagy kedvteléssel beszélgetnek, csak parányi részben is felemelték volna szavukat 1867—70-ben a protestáns népiskolák mellett, s majd a ref. protestans egyesület stb. ellen, bizony más lett volna a dolgok ábrázata. De én rettenetes egyedüliségben állottam és az élet reám nézve végképen elborult. Darab ideig még magán körben is alig találkozott egy derült arc, vagy egy kézszerítés, amely ezt mondotta volna: „helyesen cselekedtél“; csak lelkem mélyében hangzott csendesen a szózat: „Jól vagyon jó és hiv szolgálom“. Igenis, nem szégyenlem bevallani, hogy voltak oly szomorú, sötét órái szerkesztői pályámnak, amelyekben vigasztalást csak egyes-egyedül

azon hit adott, hogy az én hűséges Uram és Megváltóm él és igazán megítél mindeneket!

Most már, reám mint szerkesztőre nézve, vége a harcnak, de emlékezetem megvallom, hogy annyiban is fáj még, mert ellenfeleimre, én is igen kemény és érzékeny csapásokat mérhettem. Homo sum; nihil humani a me alienum puto. Ezennel tehát nyilván és ünnepélyesen, bocsánatot kérek mindazoktól, akiket valaha megsértettem; én is viszont szívem legőszintébb indulata szerént megbocsátok mindenkinek.

Különös köszönettel s hálával tartozom, Isten után nektek, tisztelt munkatársak! Megvallom, hogy midőn e folyóiratot megalapítám, voltaképen egyetlen egy munkatársam sem volt. Oly roppant erős, rohamos és általános volt az áramlat, amely ellen én ezen folyóirattal felléptem, hogy munkatársul felszólítani kezdetben nem mertem senkit sem; sőt ha egyik-másik jóbarátom hónapok mulva ajánlkozott is, figyelmeztetém, hogy különösen saját neve alatt ne írjon. Legyen elég legalább most egyelőre, csak nekem magamnak sárba tapodtatnom. Annál nagyobb hálával tartozom tehát Nektek, hogy e folyóirat körül csakhamar tekintélyes számmal sereglettetek össze, és eszközöltétek azt, hogy e folyóiratot nem sokára, már a hazai és külföldi legtekintélyesebb és legilletékesebb irodalmi körök is kezdték komolyan számbavenni.

Fogadjátok őszinte köszönetemet és hálámat Ti is, tisztelt törzsökös előfizetői e folyóiratnak! Ha kezdettől fogva mostanig teljes általánosságban tekintem e folyóirat előfizetőinek számát és minőségét: tehát olyannak találom azt, mint nagy szélvész idején a futóhomok halmokat s völgyeket, amelyek megalakulnak, majd elenyésznek néhány perc alatt mintegy szeszélyesen. De meg kell vallanom, hogy volt e folyóiratnak több mint 200 oly törzsökös és rendületlen hí előfizetője, akik se nem késtek, se nem maradtak el soha, és akik közül többen önként, a leghatározottabban kijelentették nekem, hogy életük utolsó lehelletéig el nem állanak a „Figyelmező” mellől. Nektek köszönhetem azt, tisztelt törzsökös előfizetők, hogy e folyóiratnál, reám nézve is évről-évre sulyosbodó hát-

rányokat nehezen bár, de mégis eltűrhettem, sőt hogy efelett még több szegény lelkesz és tanító-társaknak, intézeteknek és egyleteknek, számos ingyenpéldánnyal szolgálhattam. Nem volt senki, aki tőlem e folyóirat ingyen küldését kérte, hogy azt tőle megtagadtam volna.

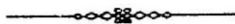
Köszönettel tartozom azon tisztelt szerkesztőknek és kiadóknak is, akik e folyóirattal c s e r e v i s z o n y b a n állottak. Most már szüntessék meg nagybecsü szivességöket, én azt többé nem viszonzhatom.

Megvallom, hogy a megválás nekem nehezen esik, s szeretem magamat néha-néha azon fel-felcsillámló de hamar elhaló reménnyel biztatni, hogy mielőtt éltem napja végképen lehanyatlanék, velem mint valami magyar protestáns évkönyvfélének, vagy évnegyedes szemlének, vagy más efélének szerkesztőjével, ha épen nem Philippinél is, de valahol másutt, még talán valaha találkozni fogsz, tisztelt Olvasó!

Addig is, az Isten légyen veletek! Én titeket emlékezetemben utólsó lehelletemig hiven őrizni foglak. Kérlek, ti se felejtsetek el egészen engemet!

Debrecen. 1878. december 10.

R é v é s z I m r e.

A

„Magyar protestans egyházi és iskolai

Figyelmező“

nehány évi folyamából teljes példányok

kaphatók alulirotnál

3 forintjával o. é.

Egyes havi füzetek külön-külön 30 krajcárjával.

Ki a megrendelési pénzt bérmentve beküldi, bérmentve fogja kapni a füzeteket is.

Debreczen, 1878. December.

Révész Imre.